

Західний науковий центр
НАН України та МОН України

Western Scientific Center of the
National Academy of Sciences of
Ukraine and the Ministry of Education
and Science of Ukraine

ISSN 2409-1375

Громадська організація
«Львівський аналітичний дім»

Public organization
«Lviv Analytical House»

Психологічні виміри культури, економіки, управління: науковий журнал

Psychological Dimensions of Culture, Economics, Management: Science Journal

ВИПУСК XII

*Матеріали наукової конференції,
присвяченої Всеукраїнському дню науки*

Львів, 22 травня 2018 року

Львів – 2018

ISSN 2409-1375

Психологічні виміри культури, економіки, управління : Науковий журнал / [відповідальний ред. О.М. Лозинський]. Україна, Львів. – Випуск XII, 2018. – 136 с.

Psychological Dimensions of Culture, Economics, Management: Science Journal / [responsible editor O.M. Lozynskyi]. Ukraine, Lviv. – XII, 2018. – 136 p.

Друкуються матеріали наукової конференції, присвяченої Всеукраїнському дню науки, що відбулась у Львові 22 травня 2018 року.

Організатори конференції : громадська організація «Львівський аналітичний дім», Західний науковий центр НАН України та МОН України. Підтримка – кафедра теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка».

Матеріали друкуються у редакції авторів. За дотримання авторських прав, достовірність інформації, коректність висновків відповідальність несуть автори.

Упорядники можуть не погоджуватися з ідеями авторів статей.

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

Н.І. Жигайло д-р пс. н., проф.; І.В. Карівець д-р філос. н., доц.;
О.Д. Кузнецова д-р філол. н., проф.; І.І. Семків к. пс. н., доц.;
М.З. Буник к. політ. н., доц.; О.І. Гук к. філос. н., доц.;
О.М. Лосик к. філос. н., доц.; Б.О. Магура к. техн. н., доц.;
Т.Д. Матвійчук к. соц. н.; А.В. Олійник к. пс. н.;
У.Ю. Парубій ст. викл.; О.В. Руденко к. мистецтв., доц.;
С.М. Рутар к. філос. н.; Є.В. Захарчук ст. наук. співроб.;
І.І. Кожушко-Лозинська.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №22073-11973 ПР від 31.03.2016 р.

ББК 88. 5

© ГО «Львівський аналітичний дім», 2018.
© Західний науковий центр НАН України та МОН України, 2018.

Зміст:

ПЕРЕДМОВА	4
Заїка Віталій. Гендерний аспект соціально-психологічної адаптації учасників антитерористичної операції до умов мирного життя	6
Ільїна Ніна. Внутрішнє і зовнішнє мовлення в творчому доробку Бориса Баєва та Івана Синиці	17
Кравчук Світлана. Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту	27
Лозинський Олег, П'єцух Тереза. Перевірка валідності та надійності методики «Сила організаційної культури» для діагностики особливостей управління колективом	39
Лозинський Олег, Тереза П'єцух, Ельжбета Щигел, Катажина Чуді-Лясковська. Дослідження психологічного впливу організаційних культур в трудових колективах на співробітників.....	49
Москалець Віктор, Олійник Алла. Релігійна віра як антисуїцидальний чинник.....	58
Олійник Алла. Релігійний світогляд як регулятор ставлення людини до самогубства	76
Поліщук Валерій. Лев Семенович Виготський про віковий кризовий розвиток особистості	91
Поліщук Світлана. Вплив концентрації та стійкості уваги на вольовий розвиток особистості у молодшому шкільному віці (емпіричний зріз)	100
Рутар Степан, Лозинська Світлана. Чи спроможне громадянське суспільство перемогти олігархію в Україні?	109
Сватюк Оксана, Мельник Богдан. Організація як складна система управління	118
Сокол Артем. Інтелектуальна готовність та адаптація дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі ...	125
ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ.....	131

Передмова

Науковий журнал «Психологічні виміри культури, економіки, управління» видається з 2013 р. громадською організацією «Львівський аналітичний дім» та Західним науковим центром НАН України та МОН України з метою покращення наукової комунікації, захисту авторських прав науковців, підтримки молодих дослідників.

Друковане видання «Психологічні виміри культури, економіки, управління» зареєстроване:

- Міністерством Юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB №22073-11973 ПР від 31.03.2016 р.);
- Міжнародним центром ISSN (ISSN 2409-1375, від 29.10.2014р.).

Науковий журнал діє у відповідності до закону України «Про друковані засоби масової інформації в Україні» N 2782-ХІІ від 16.11.1992 року; закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» N 1977-ХІІ від 13 грудня 1991 року.

Редакційна рада заохочує авторів публікувати результати міждисциплінарних досліджень на межі психології, економічної теорії, політології, міжнародних відносин, правознавства, історії, теорії масової комунікації, культурології, мистецтвознавства, релігієзнавства, педагогіки тощо.

Упорядники дотримуються принципів:

- захист авторських прав на наукові твори;
- оперативність оприлюднення наукових праць;
- Інтернет-поширення PDF версії Журналу для ширшого ознайомлення громадськості з результатами наукових досліджень авторів;
- налагодження співпраці з іноземними науковцями;
- скерованість зусиль на входження Журналу до наукометричних баз даних.

Науковий журнал «Психологічні виміри культури, економіки, управління» виходить 4 рази на рік: у березні; травні; жовтні; січні. Наукові статті просимо надсилати на електронну скриньку: lviv-forum@ukr.net

Автори статей отримують електронну версію Журналу у форматі PDF, при бажанні можна замовити друкований примірник видання.

Повідомлення про випуски наукового журналу «Психологічні виміри культури, економіки, управління» можна знайти на Інтернет-сторінках: *Львівський аналітичний дім, Психологічні виміри культури, економіки, управління* у соціальній мережі Facebook.

Заїка Віталій.

Гендерний аспект соціально-психологічної адаптації учасників антитерористичної операції до умов мирного життя

В статті розглядається проблема соціально-психологічної адаптації учасників АТО до умов мирного життя. На основі проведеного емпіричного дослідження з використанням психодіагностичного інструментарію проаналізовано гендерні особливості її прояву.

Ключові слова: антитерористична операція (АТО), адаптація, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), гендер, маскулінність, фемінність, копінг-стратегії, ціннісні орієнтації.

Постановка проблеми. За даними Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників АТО на 2 квітня 2018 року статус учасників антитерористичної операції отримали близько 329,5 тисяч військових Збройних сил України, Нацгвардії, МВС, СБУ та волонтерів. При цьому значну кількість з них складають і жінки, які нарівні із чоловіками, виконують бойові задачі та несуть нелегку військову службу. При їх демобілізації та поверненні додому вони стикаються з багатьма аспектами соціально-психологічної адаптації до умов мирного життя, які недостатньо розглянуті в літературі з урахуванням гендерних особливостей [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-психологічні аспекти адаптації стали предметом дослідження таких психологів, як О.О. Бодальов, Г.О. Бала, Л.П. Гримак, О.М. Леонтєв, А. Налчаджян, С.Л. Рубінштейн та ін. За кордоном вивчалися соціально-психологічні особливості учасників війни у В'єтнамі, Кореї, Іраку, Югославії, Чечні, Афганістані та інших країнах світу.

Формулювання мети статті. На основі аналізу проблеми соціально-психологічної адаптації учасників АТО до умов мирного життя виявити та охарактеризувати гендерні особливості її прояву.

Виклад основного матеріалу. Загалом, адаптація (від лат. *adapto* – пристосовую) визначається вченими як зміна самого себе (настанов, рис характеру, стереотипів поведінки тощо) відповідно до нових вимог діяльності, соціальних умов і нового оточення. Існують такі механізми соціально-психологічної адаптації особистості: 1) когнітивний, що включає всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням: відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення, уява і т.п.; 2) емоційний, що включає в себе різні моральні почуття і емоційні стани; 3) практичний, поведінковий, що пропонує певну спрямовану діяльність людини в соціальній практиці. В залежності від цього учасники бойових дій повинні зуміти переосмислити та пережити те, що відбувалося з ними в умовах бойових ситуацій та сформувані практичні навички існування в умовах мирного життя [1; 2; 3].

Гендер (англ. *gender* – “стать”, від лат. *genus* – “рід”) – соціально-біологічна характеристика, через яку визначаються поняття “чоловік” і “жінка”, психосоціальні, соціокультурні ролі чоловіка і жінки як особистостей. Гендерні особливості учасників бойових дій відрізняються в залежності від домінування у них вираження маскулітних або фемітних рис характеру. Як зазначають вчені, психологічна маскулітність значною мірою пов'язана з індивідуалізацією особистості, тобто розвитком її від залежності (від середовища) до автономності, від конформності до вільного самовизначення. Становлення індивідуальності пов'язане з розвитком самосвідомості й волі. Це відбувається тоді, коли людина усвідомлює себе як представника певного історичного часу, спадкоємця певних культурних традицій, носія тих чи інших обдарувань і неповторних поворотів людської долі. У цій «універсальній» унікальності вона приймає своє життєве завдання, визначає покликання, в якому бачить переконливе звертання духовного світу тільки до неї [5].

Психологічна фемінність пов'язана з децентрацією особистості, тобто зміщенням мотиваційно-ціннісної домінанти з егоцентричних і групоцентричних прагнень на універсально-милосердні та альтруїстичні. Причому децентрація базується на неусвідомлюваних процесах, виявляється безпосередньо в почуттях та бажаннях і не підлягає прямій вольовій регуляції. Відтак, децентрація відображає психологічну реальність філософського трактування розвитку душі (здатності до співпереживання та любові) як домінанти жіночого принципу [5].

В експериментальному дослідженні прийняло участь 120 досліджуваних (чоловіків та жінок) експериментальної групи, які перебували в умовах соціально-психологічної адаптації до умов мирного життя, віком від 22 до 49 років, та мали статус учасників АТО. Дослідження проводилось в Комунальному закладі "Полтавський обласний клінічний госпіталь для ветеранів війни" Полтавської обласної ради протягом 2017 року [3].

На першому етапі експериментального дослідження ми відібрали досліджуваних чоловічої та жіночої статі, які перебували в зоні АТО, мали статус учасників бойових дій та проходили заходи соціально-психологічної реабілітації з метою визначення гендеру опитуваних. На другому етапі експериментального дослідження ми провели психодіагностичні методики на досліджуваних з уже визначеними гендерними особливостями та порівняли отримані результати.

Так, за допомогою «Карти діагностики ознак ПТСР (військово-психологічні обставини і наслідки)», було з'ясовано, що більшість опитаних учасників бойових дій є чоловіками (60%), а менше – жінками (40%). При цьому з них 80% мають вищу освіту а 20% – середню, або середньо спеціальну. 75% опитаних учасників бойових дій працевлаштовані, а 25% безробітні або ж є непрацевдатними у зв'язку з інвалідністю. Порівну у опитуваних, як є своя сім'я (50%), так її і немає, або ж вони перебувають у стані розлучення (50%).

З них 10% зверталось до психолога раніше задля вирішення своїх особистісних проблем, пов'язаних з адаптаці-

єю та пристосуванням до змінених умов життя. 80% опитаних мають шкідливі звички, серед яких – куріння, вживання алкоголю та марихуани, ненормативна лексика та ін. При цьому 80% опитаних учасників бойових дій перебували в зоні АТО до 1 року, а 20% – більше року. Було встановлено, що у 75% опитаних протягом перебування в зоні АТО були поранення та контузії, всі 100% досліджувані потрапляли під обстріли, 90% з них були свідками небезпечних для життя ситуацій чи відчували страх чи жах.

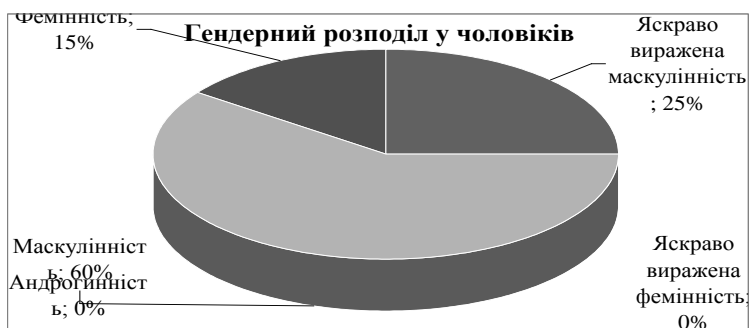

Рис. 1. Показники розподілу гендерних особливостей у чоловіків експериментальної групи

Як зазначають комбатанти, у всіх 100% після АТО змінився або погіршився емоційний стан, який характеризується тим, що у 75% погіршився сон, у 65% погіршилась пам'ять, у 55% погіршилась увага, у 35% підвищилась втомиюваність, у 25% спостерігається підвищення напруження, неможливість всидіти на одному місці, у 20% розмови на тему війни викликають важкі відчуття, у 15% присутнє відчуття образи після АТО на когось або на щось, у 30% підвищилась агресія в побутових умовах, у 30% в спілкуванні легко проявляється роздратованість, у 25% погіршилися відносини в родині (з чоловіком, дружиною), 15% погано розуміє як жити далі, у 90% з'явилося підвищене відчуття справедливості, 65% стало більш замкнутими, у 15% з'явилися гострі фобічні реакції тощо.

Далі було визначено гендерні особливості учасників бо-

йових дій за Методикою «Дослідження гендерних ролей» (за С. Бем). Так було встановлено, що у чоловічої статі переважає маскулінність (60%), на другому місці – яскраво виражена маскулінність (25%) і на третьому – фемінність (15%), при цьому андрогинність та яскраво виражена фемінність не були представлені (рис. 1). У жінок, учасниць АТО, на першому місці стоїть фемінність (60%), на другому маскулінність (25%) і на третьому місці представлена яскраво виражена фемінність (15%) (рис. 2).

Рис. 2. Показники розподілу гендерних особливостей у жінок експериментальної групи

Тобто, чоловіки, учасники бойових дій в більшій мірі проявляють маскулінні особливості гендеру, а жінки, учасниці бойових дій, фемінні, хоча як і для перших, так і для других притаманні деякі прояви протилежних якостей – незначної фемінності чоловіків (15%) та значно більшої маскулінності жінок (25%), які за припущенням можуть бути пов'язаними з умовами як виховання в сім'ї, так і з особливостями провідної діяльності обох статей, а саме – участі в бойових діях.

За методикою “Визначення індивідуальних копінг-стратегій” (за Е. Хаймом) чоловіки з яскраво вираженою маскулінністю в своїй соціально-психологічній адаптації найчастіше використовують наступні когнітивні, емоційні та поведінкові копінг-стратегії: ігнорування, збереження самовладання, дисиміляцію, придушення емоцій, протест, агресивність, відвернення, відступ, конструктивну активність, співпрацю (рис. 3, 5, 7).

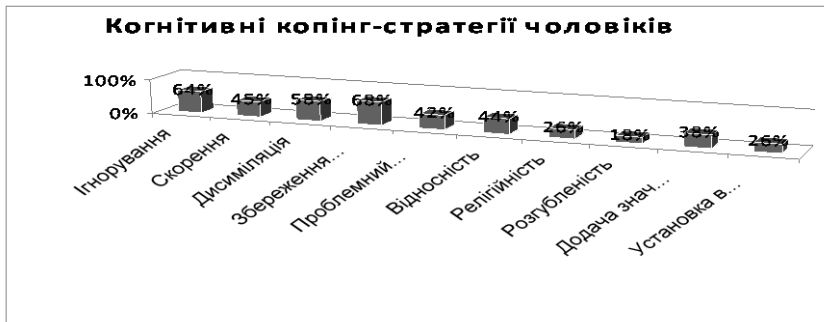

Рис. 3. Показники розподілу когнітивних стратегій копіюючих-механізмів у чоловіків експериментальної групи

Чоловіки з маскуліністю в своїй соціально-психологічній адаптації найчастіше використовують наступні копіюючі-стратегії: проблемний аналіз, релігійність, установку власної цінності, емоційну розрядку, оптимізм, пасивну кооперацію, конструктивну активність, звертання, співпрацю.

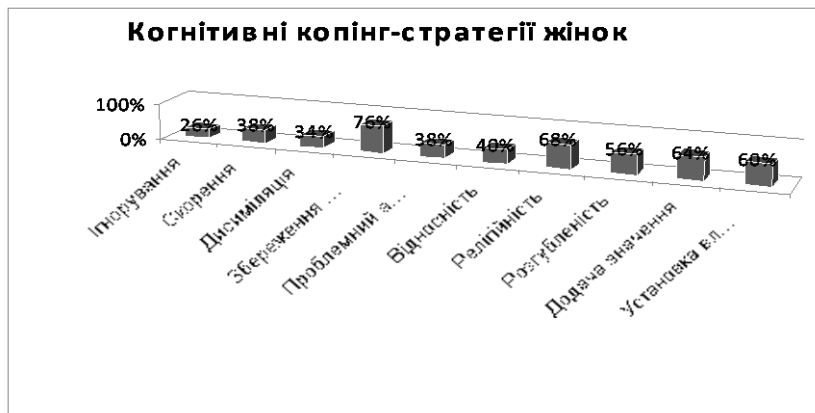

Рис. 4. Показники розподілу когнітивних стратегій копіюючих-механізмів у жінок експериментальної групи

Чоловіки з фемініністю в своїй соціально-психологічній адаптації найчастіше використовують наступні копіюючі-стратегії: скорення, розгубленість, релігійність, додачу значення, установку власної цінності, покірність, емоційну розрядку, оптимізм, компенсацію, альтруїзм.

Рис. 5. Показники розподілу емоційних стратегій копінг-механізмів у чоловіків експериментальної групи

Жінки з яраво вираженою фемінністю в своїй соціально-психологічній адаптації найчастіше використовують наступні копінг-стратегії: збереження самовладання, релігійність, додачу значення, покірність, пасивну кооперацію, оптимізм, альтруїзм, відвернення, співпрацю (рис. 4, 6, 8).

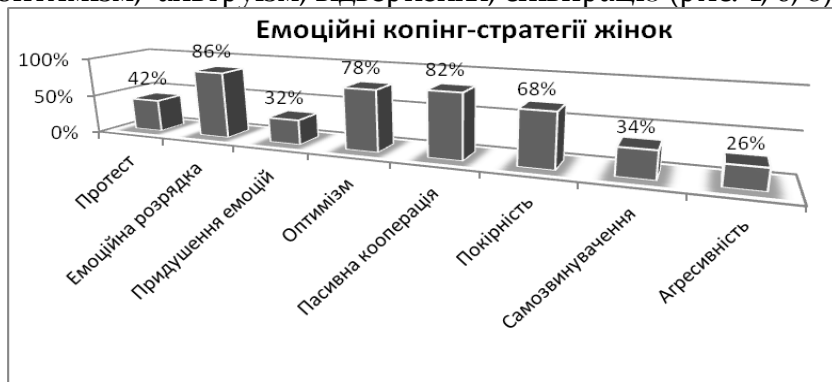

Рис. 6. Показники розподілу емоційних стратегій копінг-механізмів у жінок експериментальної групи

Жінки з фемінністю в своїй соціально-психологічній адаптації найчастіше використовують наступні копінг-стратегії: відносність, установку власної цінності, дисиміляцію, проблемний аналіз, емоційну розрядку, самозвинувачення, протест, звертання, компенсацію, співпрацю.

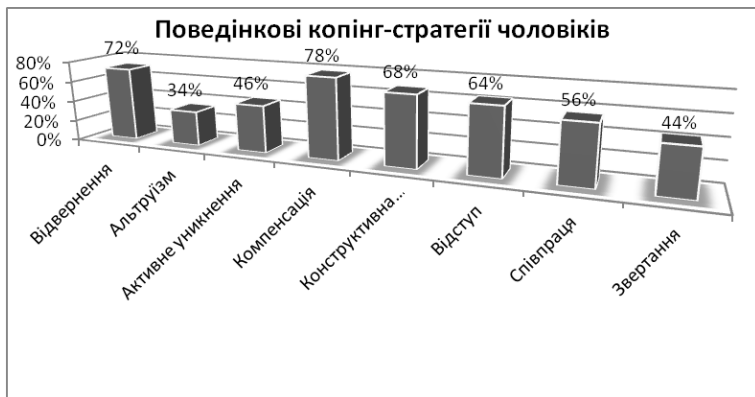

Рис. 7. Показники розподілу поведінкових стратегій копінг-механізмів у чоловіків експериментальної групи

Жінки з маскулінністю в своїй соціально-психологічній адаптації найчастіше використовують наступні копінг-стратегії: скорення, дисиміляцію, придушення емоцій, агресивність, протест, відступ, активне уникнення, компенсацію.

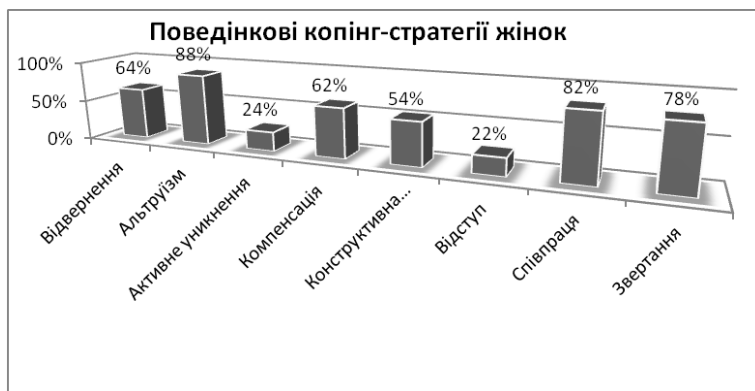

Рис. 8. Показники розподілу поведінкових стратегій копінг-механізмів у жінок експериментальної групи

За методикою “Виявлення ціннісних орієнтацій” (за М. Рокічем) у чоловіків та жінок з різними проявами фемінності та маскулінності маємо відповідні ієрархії термінальних та інструментальних цінностей, які між собою різняться [3].

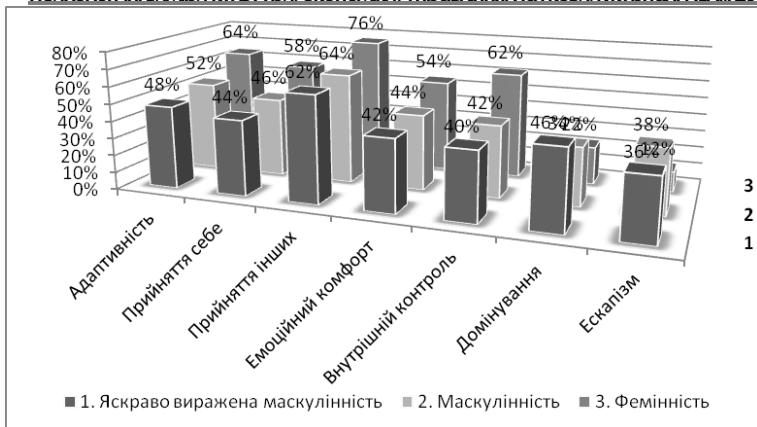

Рис. 9. Показники прояву соціально-психологічної адаптації чоловіків експериментальної групи за гендерним розподілом

За методикою “Діагностика соціально-психологічної адаптації” (за К. Роджерсом – Р. Даймондом) отримані дані говорять про те, що більшість фемінних чоловіків мають більш стабільну адаптацію у порівнянні з яскраво вираженими маскулінними, або ж маскулінними чоловіками, про яку свідчать: адаптивність, прийняття себе, прийняття інших, емоційний комфорт, внутрішній контроль, прагнення до відсутності домінування та нонконформізму, значно менші показники прагнення до втечі (ескапізму) (рси. 9).

Жінки ж з яскраво вираженою фемінністю мають стабільнішу адаптацію у порівнянні з фемінними, або ж маскулінними жінками, про яку свідчать: адаптивність, прийняття себе, прийняття інших, емоційний комфорт, внутрішній контроль, прагнення до відсутності домінування та нонконформізму, але значно більші показники прагнення до втечі (ескапізму) у порівнянні з іншими жінками (рис. 10).

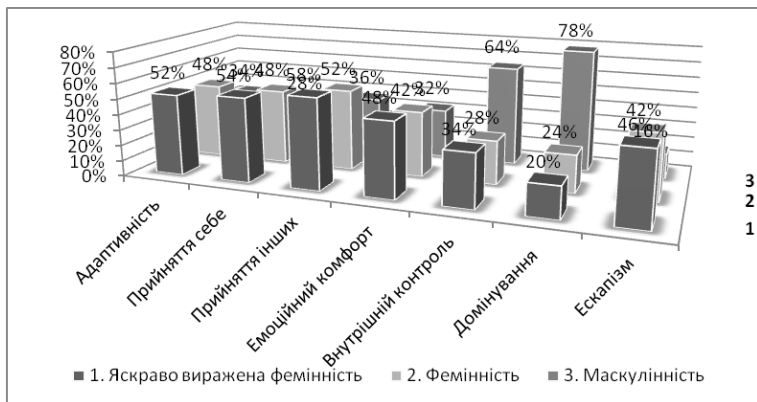

Рис.10. Показники прояву соціально-психологічної адаптації жінок експериментальної групи за гендерним розподілом

Висновки. Отже, отримані дані підтверджують нашу гіпотезу про те, що гендерні особливості чоловіків та жінок впливають певним чином на їх соціально-психологічну адаптацію до умов мирного життя, яка має також свої особливості прояву.

Список джерел:

1. Заїка В.М. Комплексний підхід до соціально-психологічної адаптації учасників антитерористичної операції в Україні / В.М. Заїка, О.С. Алієв // Соціальна робота в сучасному суспільстві: тенденції, виклики, перспективи: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Полтава, 28 лютого 2017 р. – К.: Університет «Україна», 2017. – С. 3 – 7.
2. Заїка В.М. Проблеми та перспективи захисту прав учасників бойових дій в Україні в рамках їх соціально-психологічної адаптації до умов мирного життя / В.М. Заїка, Алієв О.С. // Матеріали Регіональної науково-практичної конференції «Права людини в Україні: сучасний стан та механізм реалізації», (м. Полтава, 7 грудня 2016 р.). – Полтава. – 2016. – С. 425 – 431.
3. Заїка В.М. Соціально-психологічна адаптація учасників бойових дій до умов мирного життя: гендерний аспект / В.М. Заїка, О.С. Алієв // Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16-17 травня 2018 р. : у 3 т. Т. 1. – К.: Універси-

тет «Україна, 2018. – С. 49 – 60.

4. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Тамари Марценюк. – К.: ФОП Клименко, 2016. – 80 с.
5. Шестопа І.А. Гендерні особливості професійної самореалізації особистості / І.А. Шестопа // Проблеми сучасної психології. – 2016. – Вип. 34. – С. 614 – 623.

@ Заїка Віталій, 2018.

Ільїна Ніна.

Внутрішнє і зовнішнє мовлення в творчому доробку Бориса Баєва та Івана Синиці

У статті викладено теоретичне дослідження стану проблеми мовлення у середині ХХ ст. у світовій і вітчизняній психології крізь призму праць українських учених Б. Баєва і І. Синиці.

Ключові слова: психологія мовлення, внутрішнє мовлення, зовнішнє мовлення, усне мовлення, писемне мовлення.

Nina Ilyina. The article presents a theoretical study of the speech problem and its development in the middle of the XXth century in national and world psychology by the analysis of works written by Ukrainian scientists B. Bayev and I. Synytsya.

Key words: psychology of speech, internal speech, external speech, oral speech, written speech.

Постановка проблеми. Це актуалізація реконструкції психологічної думки в Україні (за В. Лисенко, українська психологія здобула міжнародне визнання на матеріалі 1920–70-тих рр.; водночас її наукові здобутки мало цікавили радянську психологію, внаслідок чого вони відомі невеликому колу фахівців).

Виклад основного матеріалу. Мета статті: проаналізувати психологічні ідеї Б.Ф. Баєва і І.О. Синиці про дослідницьке поле психології мовлення.

Борис Федорович Баєв (1923–1979) – доктор психологічних наук, учень Г. Костюка, залишив велику психолого-педагогічну спадщину, де висвітлені актуальні питання психології навчання і виховання, психології чуттєвого пізнання, індивідуального підходу, морального виховання дітей, підготовки їх до майбутньої праці тощо. Домінантою його творчого доробку стала психологія внутрішнього мовлення (генезис, фізіологічні механізми, зв'язок з мисленням тощо), наприклад, монографія «Психологія внут-

рішнього мовлення» (1966) є єдиною тематичною фунда-
ментальною працею у вітчизняній психології.

Уперше у психології радянського періоду ним здійснено
всєбічне дослідження внутрішнього мовлення та створена
його оригінальна концептуальна модель. У вітчизняній і
західній психології внутрішнє мовлення тлумачилося як
звичайне «обеззвучене» зовнішнє мовлення. Б. Баєв кри-
тично переосмислює такі підходи: 1) мовленнєва діяль-
ність – це єдиний процес, здійснюваний у різних формах
(як у формі зовнішнього, так і у формі внутрішнього мов-
лення); 2) внутрішнє мовлення вторинне, похідне від зов-
нішнього; 3) вторинність внутрішнього мовлення
зумовлена його функціональними особливостями.

Отже, основу концепції Б. Баєва складає функціональ-
ний підхід, спрямований на структурування психології
внутрішнього мовлення: внутрішнє мовлення – це мов-
леннєва діяльність, яка виконує психологічні внутрішні
функції: 1) можливість визначення межі між внутрішнім
мовленням та іншими видами мовленнєвої діяльності; 2)
пояснення його специфічні особливостей (так долався
традиційний підхід до визначення внутрішнього мовлен-
ня як звичайного зовнішнього мовлення, лише «обеззвуч-
ченого»).

Особливе місце у його концепції займає проблема гене-
зи внутрішнього мовлення. Тоді домінуючою була думка,
що мова розвивалась поступово, разом з розвитком суспі-
льства, яке її створило. Відбувалась диференціація її фун-
кцій, виникали нові види мовлення, у тому числі і
внутрішнє мовлення. Проте, зауважує Б. Баєв, диференці-
ація функцій мовлення безпосередньо не спричиняє ви-
никнення внутрішнього мовлення. Його нагальна
необхідність пов'язана з причинами самої диференціації.
Учений виокремлює основні причини виникнення внут-
рішнього мовлення: 1) у філогенезі – це суспільно-
історичний розвиток діяльності, її подальше ускладнення,
яке вимагає попереднього обмірковування, планування,
тобто свідомих дій; для виконання будь-якої діяльності
людина повинна наперед відтворити її процес мислено,
ідеально, що можливе лише за допомогою розумових дій,

здатність до яких сформувалася в процесі практичної діяльності; 2) в онтогенезі – це оволодіння словами як мовленнєвими одиницями (тоді в дитини з'являються реальні можливості для виникнення внутрішнього мовлення), а також розвиток вербальної та образної пам'яті, формування певного запасу слів, володіння граматиною мови.

Б. Баєв установив існування генетично ранніх і розвинених форм внутрішнього мовлення: 1) генетично ранні форми – це мовлення, яке виконує психологічно внутрішні функції, проте з обов'язковим опертям на зовнішню діяльність (це матеріальні, предметні, перцептивні дії та голосне мовлення); 2) розвинені форми – внутрішнє мовлення розгортається вже без опори на зовнішню діяльність, зокрема й мовленнєву, і характеризується тенденцією до більшої автоматизації та скорочення.

Характерно, що внутрішній мовленнєвий слух розвивається на основі сприймання не лише чужого мовлення, а й свого власного. Слово починає внутрішньо звучати тільки при користуванні ним.

Б. Баєв акцентує увагу на ролі внутрішнього мовлення при регулюванні людиною власне вольових дій, беручи за основу процес самовиховання та аналіз деяких його прийомів. Наприклад, самопримус і самовладання – це особливі вольові стани, пов'язані (у першому випадку, з активізацією дії, а в другому – з її гальмуванням, затримкою). Активізація і гальмування відбувається завдяки внутрішньому мовленню, яке є регулятором психічної діяльності. Ще більше виявляється внутрішнє мовлення в самонагадуванні та самоінструктажі: ці прийоми реалізуються тільки у формі внутрішнього мовлення, яке має специфічні риси: тут внутрішнє мовлення усвідомлене і контрольоване, чого не можна сказати про його участь, наприклад, у пізнавальній діяльності (у процесі самовиховання людина на кожному етапі усвідомлює, що вона робить, які зусилля мобілізує, які перешкоди долає для досягнення поставленої мети тощо).

Дослідники висловлювали суперечливі думки про перехідні форми від зовнішнього мовлення до внутрішнього. Наприклад, Д. Уотсон такою перехідною ланкою вважав

шепіт. У вітчизняній психології схоже міркував О. Лурія. У Л. Виготського – це егоцентричне мовлення (пізніше разом П. Гальперінім і О. Лурія він стверджував, що в онтогенезі і філогенезі існує особливий етап голосного мовлення як перехідний від зовнішнього мовлення до внутрішнього). Б. Баєв пропонує інший шлях: мовлення стає психологічно внутрішнім ще до того, як стає дійсно внутрішнім. За своїми функціями воно вже внутрішнє, за структурно-граматичними особливостями – ще зовнішнє (це і є перехідна форма від зовнішнього мовлення до внутрішнього).

Різні думки продукуються вченими щодо пріоритетності форм виникнення мовлення в онтогенезі. Наприклад: мова дитини спочатку функціонує у формі внутрішнього мовлення, а потім вже у формі зовнішнього мовлення (Б. Беляєв); первинною мовленнєвою формою у дитини є стадія внутрішнього мовлення-запитання з пошуковими жестами, які супроводжують його зовнішній вияв (Г. Люблінська). Б. Баєв, не погоджуючись з цими припущеннями стверджує, що «на його користь є стільки ж «за», скільки й «проти»: ... незрозуміло, як вона (дитина – курсив наш. – Н. І.) усвідомлює задачу, якщо мовлення-запитання є початковою формою її мовлення взагалі» [1, с. 294]. Учений категорично заперечує, що внутрішнє мовлення виникає раніше за голосне мовлення дитини і наполягає, що внутрішнє мовлення є модифікацією живого розмовного мовлення, – тобто вихідним моментом у розумінні свого онтогенезу. Його формування – це етапи його «віддиференціювання» від мовлення зовнішнього, яке здійснюється функціонально. Хоча в дітей разом з опануванням мови розвивається вербальна пам'ять, і вони рано починають користуватися словом про себе, психологічно внутрішні функції ще значною мірою здійснюються засобами голосного мовлення. Б. Баєв також не погоджується з твердженням Л. Виготського про те, що тільки пройшовши етап голосного мовлення, дитина оволодіває внутрішнім мовленням: «Цей процес відбувається дійсно одночасно або майже одночасно, з деяким випередженням зовнішнього мовлення. Навчаючись користуватись

словом у плані голосного мовлення, дитина може користуватись ним і про себе, оскільки в основі ... знаходиться ... тимчасовий нервовий зв'язок» [2, с. 85-86].

Б. Баєв уперше у вітчизняній психології обґрунтував значення внутрішнього мовлення у навчанні (це засвоєння учнями знань, що відбувається через формування понять і використання вже сформованих). Під час формування понять здійснюється перехід від зовнішніх дій до внутрішніх, розумових, тобто відбувається інтеріоризація дій та операцій. Формування внутрішніх дій спричиняє розвиток внутрішнього мовлення як форми існування й засобу виконання вказаних дій. Саме в цьому полягає основна причина розвитку внутрішнього мовлення в процесі шкільного навчання: без переходу зовнішніх дій до внутрішніх розвиток людської психіки, здатності до абстрактного й узагальненого пізнання був би неможливим

Наразі констатуємо, що проблема внутрішнього мовлення безпосередньо пов'язана з інтелектуальною рефлексією (І. Воронюк, Н. Коган, С. Максименко, Ю. Машбиць, І. Мельничук, М. Смульсон, Ю. Швалб та ін.) та моральною рефлексією (вивчення процесів становлення самосвідомості особистості та самопізнання. –Л. Базилевська, М. Боришевський, О. Киричук, О. Сухоленова, В. Циба та ін.; прогнозування моральної поведінки засобами рефлексії. – І. Бех, О. Кононко, О. Онисюк, О. Осадько, С. Тищенко та ін.).

Іван Омелянович Синиця (1910–1976) – доктор психологічних наук, автор близько 200 наукових праць, де вирізняються два об'ємні масиви – лонгітюд писемного і усного мовлення учнів середнього шкільного віку: монографії «Психологія писемної мови учнів 5-8 кл.» (1965) і Психологія усного мовлення» (1974). Учений вивчав також проблему творчої майстерності вчителя, його педагогічного такту (Про педагогічний такт учителя, 1963).

Протягом тривалого часу в педагогічному середовищі панував усталений погляд, що взаємозв'язок між писемним і усним мовленням школярів полягає в простій залежності першого від другого, що писемне мовлення – це переклад усного мовлення на графічну форму. Учений

критично поставився до такого спрощеного підходу, експериментальним шляхом дослідивши специфічні особливості взаємозв'язку усного і писемного мовлення учнів 5-8 кл. З'ясувалося, що середні показники кількості використаних слів у письмових варіантах завдань виявилися більшими, ніж в усних варіантах, що пояснюється перевагою писемного викладу думок над усним, можливістю краще обміркувати і спланувати відповідь, відшліфувати думку.

За обсягом письмовий виклад думок учнями 5 кл. виявився меншим, а учнями 6-8 кл. більшим, ніж усна розповідь, що інтерпретується вченим різним ступенем опанування техніки і навичок писемного мовлення: «Вплив писемного мовлення на усне учнів 5-8 кл. розвивається разом з розвитком безпосередньо самого писемного мовлення, проте не є прямо пропорційним до рівня його опанування: ступінь і характер впливу писемної мови на усну визначається не тільки рівнем її розвитку в учнів, а й матеріалом, змістом, який в ній зафіксований, і відповідним ставленням до нього самих учнів» [3, с. 46].

Взаємозв'язок усного і писемного мовлення в іншому ракурсі поставав в описах жанрових картин. Якщо в описах пейзажу на першій план виходив вплив писемного мовлення, то в описах жанрових, побутових картин переважувало усне розмовне мовлення. Опис жанрових картин майже не містив порівнянь, епітетів, метафор, якими насичений опис пейзажу. Тут мовлення простіше, вільніше, точніше за своїм змістом і часто, по-справжньому, красиве за своїм оформленням.

Узагальнюючи результати експериментального дослідження, вчений виводить загальну тенденцію, яка визначилася у взаємовпливі усного і писемного мовлення: чим складнішим було для учнів завдання, тим більше на його виконання впливало писемне мовлення. Проте цей взаємовплив складний, динамічний і суперечливий, оскільки залежить від об'єктивних (змісту об'єкта мовлення, його складності й доступності, характеристик навчання і вправлення) і суб'єктивних чинників (індивідуальних особливостей, притаманних учневі, його усному і писемному

мовленню).

Таким чином, констатує І. Синиця, усне і писемне мовлення учнів 5-8 кл. – це різні види мовлення, які, впливаючи одне на одного, зберігають свої найхарактерніші особливості: «Учні не пишуть так, як говорять, і не говорять так, як пишуть. За своєю морфологічною і синтаксичною структурою усна мова залишається усною, а писемна писемною» [3, с. 80].

Цікавим і надзвичайно корисним для навчання мови є експериментальне вивчення І. Синицею лексики учнів-підлітків у руслі збагачення її новими словами, оскільки активізація новозасвоєних слів виявилася найуразливішим місцем у кількісному та якісному збагаченні словника учнів. Встановлено, що значна частина новозасвоєних слів не використовується ними ні в усному, ні в писемному мовленні, що збіднює обидва види мовленнєвої діяльності. Цикл проведених завдань дозволив з'ясувати умови, за яких знайомі і незнайомі слова ефективніше виокремлюються у тексті і сприяють актуалізації новозасвоєних слів: 1) усвідомлюється зміст тексту; 2) коли учень уперше або нечасто зустрічає такі слова; 3) смислове значення незнайомого слова має легшу вимову, простішу форму.

В опануванні учнями нових слів є три стадії: 1) встановлення факту «незнайомості» слова; 2) усвідомлення смислового значення нового слова; 3) використання слова в мовленні.

І. Синицею також визначені чинники, які активізують вживання у мовленні підлітків новозасвоєних слів: 1) відсутність у їхній лексиці «відповідного» «свого» слова; 2) емоційне забарвлення слів, оскільки вони не тільки розуміються, а й переживаються; 3) настанова вчителя на вживання певних слів тощо.

Водночас із чинниками, які позитивно впливають на вживання нових слів, виокремлюються й негативні: учні уникають слів, значення яких не усвідомлюють або не впевнені, що зуміють їх правильно вимовити чи написати. Значною мірою цьому сприяє неправильна настанова вчителя, який нерідко рекомендує уникати «важких» слів, якщо учень має сумнів щодо їх вимови чи правопису.

Уникання таких слів стимулюється системою оцінок за умови невмілого її використання. Так, учень може отримати «п'ятірку», використовуючи в мовленні чисельні повтори типу «каже... а він каже», оскільки це не вважається «грубою» помилкою. Інший учень використовує широкий діапазон синонімів, але в одному з них робить помилку і, як правило, одержує нижчу оцінку. Природно, що така система оцінювання спонукає школярів уникати «важких» слів на шкоду збагачення їхнього активного словника.

Отже, існують основні чинники, які негативно впливають на ефективне використання в мовленні учнів новозасвоєних слів: 1) на належному рівні не проводиться словникова робота; 2) установка вчителя про уникнення «важких» слів; 4) невміле використання системи оцінок.

Ученим також з'ясовуються умови активізації новозасвоєної лексики в мовленні підлітків. Новозасвоєне слово міцніше закріплюється в активному словнику учнів, якщо: 1) виникає потреба в ньому, яка може бути продиктована завданням точніше передати прочитане або прослухане, повніше відтворити заучене тощо; 2) процес засвоєння супроводжується установкою на вживання, а зміст запитання вчителя, зокрема його формулювання, сприяє виникненню потреби в учня використати саме новозасвоєне слово; 3) учні мають здійснювати з використанням нового слова мисленнєві операції, наприклад, спробують усвідомити і пояснити його зміст за допомогою тексту, в якому нове слово вжите: «Слово, яке було об'єктом спеціальної мислительної діяльності, засвоюється і вживається в активному словнику учня значно краще, частіше і сміливіше, ніж слово, одержане, так би мовити, в готовому вигляді» [3, с. 210].

Значну увагу І. Синиця надає виявленню труднощів, які мають підлітки у процесі засвоєння писемного мовлення. Здебільшого вони виникають через потребу передавати в письмовому викладі власні думки і прогресують з кожним роком навчання через ускладнення змісту думок і зміст викладу (невміння попередньо планувати письмові роботи, логічно викладати матеріал, створювати стилістичні

конструкції та перефразувати власні думки).

Чи не найбільше труднощів викликає попереднє планування школярами власних думок, що пов'язане із значним інтелектуальним напруженням. Не вміючи його подолати, підлітки вдаються до схематичного плану зі стандартними пунктами. Навіть наявність установки обов'язково скласти план призводила до того, що план складався або в процесі виконання завдання, або після його виконання. Зрозуміло, що такий план не сприяє організації мисленнєвої діяльності і композиційному оформленню письмових робіт, оскільки сутність його полягає в констатації зафіксованого, без передбачення того, що необхідно ще створити. Тому учні вдаються до обхідних шляхів, плануючи роботу з кінця, перетворюючи планування на самоціль, що призводить до найнебезпечніших проявів формалізму в роботі над розвитком писемного мовлення, підкреслює вчений: «Тут важливо своєчасно виявити «підміну попереднього планування твору плануванням уже готового твору і створити такі умови, які б виключали можливість подібної підміни» [3, с. 94].

І все ж найбільших труднощів у писемному мовленні зазнають учні на переході від однієї думки до іншої. Викладаючи їх письмово, вони розраховують на конкретного читача, яким є вчитель. Розрахувати власне мовлення на абстрактного читача значно важче, тому писемне мовлення підлітків наближалось за формою до застенографованого усного мовлення. Досить поширеним виявився виклад думок без логічних переходів, з обмеженим вживанням таких службових слів, як «через те, що», «у зв'язку з тим» тощо. Ще важче було учням забезпечити смислові «прокладки» між окремими думками, що спричиняло алогізми і недоречності типу: «Матвійко озирнувся назад і побачив коня з білими плямами. Це був знайомий командир». Такі труднощі викликані недостатнім умінням помічати подібні недоречності, абстрагуватись від конкретної ситуації і ставати на точку зору читача, передбачити, як він сприйме написане, не знаючи заздалегідь його змісту.

Стилістичні труднощі в оформленні писемного мовлен-

ня пов'язуються з утрудненням перекладу думок із внутрішньомовленнєвого плану у план зовнішнього, писемного мовлення, коли учням необхідно малозрозуміле, максимально згорнуте внутрішнє мовлення перекодувати в розгорнуте і досконале зовнішнє мовлення: 1) обмеженість лексичного запасу; 2) рівномірність використання наявної лексики (коли в словниковому фонді достатньо синонімічних рядів, то школяр користується одним-двома синонімами); 3) недостатній контроль за добором слів.

Ідеї І. Синиці знайшли продовження в наукових працях сучасних дослідників про 1) культуру мовлення, мовленнєву компетенцію (В. Бадер, І. Бех, А. Богуш, О. Корніяка, Е. Пелешок, Т. Піроженко, І. Хом'як, Т. Шевчук), 2) писемне й усне мовлення (Н. Голуб, Г. Вусик, Н. Токаревої, І. Черезової, Н. Яремчук та ін.), 3) усне мовлення учнів середнього шкільного віку (Л. Проколієнко, Т. Лановик, Д. Ніколенко, І. Щур та ін.).

Висновки і перспективи дослідження. Наукові здобутки Б. Баєва і І. Синиці про внутрішнє і зовнішнє мовлення досі є актуальними (Г. Балл, І. Бех, Н. Бориславська, Н. Голуб, О. Корніяка, Л. Лучкіна, І. Черезова, Н. Токарева та ін.), а тому потребують ретельного вивчення і наполегливо чекають свого дослідника.

Список джерел:

1. Баєв Б. Ф. Психология внутренней речи: дис. ... доктора психол. наук / Баєв Борис Федорович. – ЛГУ, 1967. – 417 с.
2. Баєв Б. Ф. Психология внутрішнього мовлення / Б.Ф. Баєв. – К. : Радянська школа, 1966. – 191 с.
3. Синиця І. О. Психология писемної мови / І.О. Синиця. – К. : Радянська школа, 1965. – 315 с.

© Ільїна Ніна, 2018.

**Кравчук Світлана.
Психологічні особливості життєстійкості
студентів та їх ставлення до активної
участі в політичному житті суспільства
в умовах воєнного конфлікту**

Представлено теоретико-емпіричний аналіз аспектів проблеми психологічних особливостей життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту. Визначено поняття життєстійкості особистості. Емпірично встановлено особливості життєстійкості та ставлення студентів до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту.

Ключові слова: особистість, життєстійкість, воєнний конфлікт, політична активність, юнацький вік.

Kravchuk S. L. Psychological peculiarities of hardiness of students and their attitude to active participation in the political life of a society in the conditions of a military conflict

The theoretical-empirical analysis of aspects of the problem of psychological peculiarities of students' hardiness and their attitude to active participation in the political life of a society in the conditions of a military conflict is presented. The concept of hardiness of the personality is defined. The peculiarities of hardiness and the attitude of students to active participation in the political life of a society in the context of a military conflict are empirically determined.

Key words: personality, hardiness, military conflict, political activity, youth age.

Війна на сході України продовжується та призвела до серйозних негативних наслідків. Внаслідок збройного конфлікту загинули тисячі українців, сотні українців офі-

ційно визнані зниклими безвісти. Майже два мільйони українців були змушені шукати нове житло.

В засобах масової інформації часто з'являються повідомлення про випадки катувань, жорстоких позасудових самовільних страт військових та цивільних осіб, насильницьких зникнень, позасудових самовільних затримань.

Одними із значних негативних наслідків війни на сході України є стреси у українців, пов'язані із значним погіршенням якості життя в країні, втратою майна, вимушеним переселенням із місця постійного проживання, втратою контактів із близькими людьми, страхами за власну безпеку та безпеку рідних людей.

Поняття психологічного стресу є одним з центральних понять, яке використовується для аналізу процесів адаптації та стійкості до несприятливих впливів середовища.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники [3; 4; 14] визначають стрес як феномен усвідомлення, котрий виникає при порівнянні вимоги, що пред'являється до особистості, з її здатністю справитись з цією вимогою.

В дослідженнях [3; 14] емпірично встановлено, що при стресі найбільш часто зустрічаються такі емоційні реакції: страх, гнів, депресія, образа, агресія, ворожість, тривожність, відчай.

Дослідження Л. Берковіца показали, що практично будь-який вид негативного афекту, будь-який тип неприємного почуття є основним підбурювачем емоційної агресії.

Сильним антистресогенним фактором виступає життєстійкість як інтегративна властивість особистості.

Війна на сході України, погіршення економічної ситуації в Україні сприяють значній трансформації цінностей юнацтва, відбувається зміна поглядів, ставлень як до дійсності, так і до способу бачення себе.

Все більшої важливості набуває проблема формування політичної культури особистості юнацького віку.

Однією з важливих задач сучасної України є рух до правової держави. Ціль правової держави полягає у розширенні прав особистості, вдосконаленні конституційно-правових механізмів їх реалізації та захисту. У правовій

державі розвинений соціальний контроль політики. Розвиток громадянського суспільства неможливий без залучення молоді в суспільно-політичні процеси.

Молодь виступає суб'єктом політичних і соціальних відношень. Темпи політичного, економічного та соціального розвитку України залежать від суспільно-політичної активності молоді.

Саме тому, на нашу думку, одним із значущих аспектів виступає дослідження психологічних особливостей життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Життєстійкість особистості є одним із сутнісних показників її психічного здоров'я. На нашу думку, життєстійкість особистості виступає одним з предикторів психологічної пружності [7].

Вперше концепт "життєстійкість" був використаний Сьюзен Кобейса (Suzanne C. Kobasa), в той же час слід відмітити, що основні дослідження з цієї проблеми належать Сальваторе Мадді (Salvatore Maddi) [15]. Згідно із С. Мадді, стресові впливи переробляються людиною саме на основі життєстійкості, і саме ця риса є основою відкритого і енергійного протистояння стресовим подіям і кризам.

С. Мадді розглядає життєстійкість (hardiness) як систему переконань про себе, про світ, про відношення із світом. Життєстійкість включає в себе три порівняно автономні компоненти: залучення, контроль та прийняття ризику [15, с. 267].

Д. О. Леонтьєв розглядає життєстійкість як рису, що характеризується мірою подолання особистістю заданих обставин, мірою подолання особистістю самої себе [9]. Згідно із Д. О. Леонтьєвим, життєстійкість є основою для життєтворчості, яку можна визначити як діяльність людини з створення власного життя.

Не менш цікавими є теоретико-емпіричні дослідження з проблеми життєстійкості, в яких даний концепт розглядається як інтегральна характеристика особистості. На думку Т. В. Наливайко, життєстійкість є найбільш загаль-

ною інтегральною характеристикою особистості, що являє собою паттерн смисложиттєвих орієнтацій, самовідношення, стильових характеристик поведінки [11].

Даного підходу дотримується також С. В. Книжникова [5]. Дослідниця розглядає життєстійкість особистості як інтегральну характеристику, що дозволяє протидіяти негативним впливам середовища, ефективно долати життєві труднощі, трансформуючи їх в ситуації розвитку [5, с. 54]. На думку С. В. Книжникової, базовими компонентами життєстійкості є такі: оптимальна смислова регуляція, адекватна самооцінка, розвинені вольові якості, високий рівень соціальної компетентності, розвинені комунікативні здібності та вміння.

Схожої думки дотримується також С. О. Богомаз [2], зазначаючи, що концепт життєстійкості слід розглядати як системну психологічну властивість, що виникає у людини внаслідок особливої сполуки установок та навичок, що дозволяють їй перетворювати проблемні ситуації в нові можливості. Компонентами життєстійкості, згідно даного підходу, є оптимізм, задоволеність та самоефективність.

Дослідниця М. В. Логінова [10] вказує, що концепт життєстійкості являє собою складне структуроване психічне утворення, котре визначається як система переконань, що розвивається та сприяє розвитку готовності керувати системою підвищеної складності.

Деякими дослідниками концепт життєстійкості розглядається як здібність особистості. Так, дослідниця Л. А. Александрова [1] відмічає, що життєстійкість є інтегральною здібністю, яка знаходиться в основі адаптації особистості.

Зв'язок життєстійкості та здібностей досліджував В. Д. Шадриков [13]. На думку дослідника, життєстійкість відноситься до особливого класу здібностей, які він називає духовними. Згідно із В. Д. Шадриковим, духовні здібності визначають якісну специфіку поведінки людини, а саме: її доброчесність, дотримання принципам віри, любові, альтруїзму, смислу життя; креативність, оптимізм [13, с. 73]. В. Д. Шадриков зазначає, що життєстійкість представляє собою єдність природних і моральних начал.

Деякі дослідники пропонують розглядати концепт життєстійкості як ресурс особистості. Яскравими представниками таких точок зору є О. І. Рассказова та Р. І. Стецишин.

О. І. Рассказова вважає, що життєстійкість являє собою ресурс, спрямований в більшій мірі на підтримання вітальності і діяльності, та в меншій мірі – на підтримання активності свідомості [9]. Компонентом життєстійкості, на думку дослідниці, є мотиваційна спрямованість. Р. І. Стецишин при розгляді концепта життєстійкості спирається на концепт особистісно-психічного ресурсу. Р. І. Стецишин вважає, що життєстійкість – це особистісно-психічний ресурс, що формується в процесі персоно- і професіогенезу особистості та дозволяє людині допомагаючої професії протистояти розвитку професійної особистісної дезадаптації.

Життєстійкість проявляється в індивідуальних особливостях та у вчинках особистості.

Т. М. Титаренко [12] вказує, що особистісна життєстійкість проявляється у вчинках, які свідомо здійснюються на основі вчасно зроблених життєвих виборів. На думку Т. М. Титаренко, життєстійкість „проступає” у таких індивідуальних особливостях, рисах характеру, як активність, цілеспрямованість, сміливість, загартованість, витримка тощо. Згідно із Т. М. Титаренко, слабка, нерішуча, інфантильна людина ніколи не буде здатною до справжніх самостійних вчинків, що якісно змінюють її життя.

Ми вважаємо, що концепт життєстійкості необхідно розглядати як психологічний феномен, що на змістовно-структурному рівні аналізу є складною інтегральною характеристикою особистості, котра включає в себе декілька психологічних компонентів: емоційний, когнітивний, моральний, вольовий, поведінковий (див. рис. 1).

На нашу думку, на процесуально-динамічному рівні аналізу життєстійкість, як психологічний феномен, виступає в якості особистісного стиля.

На функціональному рівні аналізу життєстійкість, як психологічний феномен, виступає як складова адаптаційного особистісного ресурсу, творчого потенціалу особис-

тості, особистісної зрілості, як предиктор психологічної пружності, як показник психічного здоров'я, як функціональний компонент життєздатності та фактор життєтворчості [7].

Формулювання цілі статті. Наша мета: з'ясувати психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. В нашому дослідженні взяли участь 198 осіб юнацького віку. Серед них: 54 особи – студенти Київського університету імені Б. Грінченка, 144 особи – студенти Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

З метою дослідження психологічних особливостей життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту нами використовувались наступні методи: 1) авторська дослідницька анкета стосовно дослідження ставлення до політичного життя суспільства в умовах воєнного конфлікту; 2) тест життєстійкості С. Мадді.

На основі авторської дослідницької анкети стосовно дослідження ставлення до політичного життя суспільства в умовах воєнного конфлікту ми сформуваємо дві групи учасників дослідження: 1 група – студенти з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (88 осіб), 2 група – студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (72 особи). Інші 38 осіб з загальної вибірки не ввійшли в обидві групи, бо обрали інший варіант відповіді.

На основі однофакторного дисперсійного аналізу ми виявили певні відмінності у життєстійкості у учасників дослідження з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (1 група) та з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (2 група). Отримані результати представлено у таблиці 1.

Життєстійкість як багатокомпонентне особистісне утворення включає в себе три порівняно автономних атиitudи: "залученість", "контроль", "прийняття ризику", які в ін-

дивідуально своєрідних поєднаннях визначають особливості самоствавлення особистості та її віру в свою здатність впливати на ситуацію, боротися з труднощами та долати перешкоди, детермінують стратегію поведінки у складних життєвих обставинах.

Таблиця 1

Особливості вираженості життєстійкості у студентів з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно 1 група) та з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно 2 група)

Показники	Групи	Середнє значення	Стандартне відхилення	Рівень значущості
Залученість	1 група	35,68	8,48	0,021
	2 група	38,78	8,18	
Контроль	1 група	31,68	7,40	0,044
	2 група	34,17	8,03	
Прийняття ризику	1 група	18,86	5,61	0,546
	2 група	19,39	5,29	
Життєстійкість	1 група	86,23	19,61	0,048
	2 група	92,33	18,95	

Згідно результатам однофакторного дисперсійного аналізу виявились значущі відмінності в середніх значеннях змінної залученість між двома групами учасників дослідження (на рівні значущості $p < 0,05$).

Виявилось, що у студентів з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень залученості значущо вищий (відповідно середнє значення – 38,78), порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно середнє значення – 35,68).

Отримані результати свідчать про те, що студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства характеризуються переконаністю в тому, що оточуючі люди їх цінують та поважають; більш впевнені у своїх силах, в правильності та корисності виконуваної діяльності, суспільній значущості її результатів; більш здатні отримувати шире задоволення від життя, спілкування, роботи, схильні сприймати оточуючу дійсність та різноманітні життєві події як джерело яскравих

вражень, безцінного досвіду, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

Виявилось, що у студентів з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень контролю вищий (відповідно середнє значення – 34,17), порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно середнє значення – 31,68) на значущому рівні $p < 0,05$.

Отримані результати показують, що студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства переконані, що самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях та несуть відповідальність за власне життя. Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства в більшій мірі здатні вносити корективи до плану дій, не сумніваються у правильності прийнятих рішень та своїй здатності втілити їх у життя, не шкодують сил та часу на шляху до досягнення цілей, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

Згідно результатам однофакторного дисперсійного аналізу не виявились значущі відмінності в середніх значеннях змінної прийняття ризику між двома групами учасників дослідження (на рівні значущості $p > 0,05$).

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу виявились значущі відмінності в середніх значеннях змінної життєстійкості між двома групами учасників дослідження (на рівні значущості $p < 0,05$). У студентів з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень життєстійкості вищий (відповідно середнє значення – 92,33), порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства (відповідно середнє значення – 86,23) на значущому рівні $p < 0,05$.

Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства в більшій мірі здатні переборювати стреси та долати труднощі, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в

політичному житті суспільства.

На основі проведеного нами раніше емпіричного дослідження [6, с. 83], був виявлений прямий значущий зв'язок життєстійкості із задоволеністю якістю життя. Особистість з високим рівнем життєстійкості характеризується оптимістичністю та активністю життєвої позиції.

Також на основі проведеного нами раніше емпіричного дослідження [8, с. 136] було виявлено, що надання переваги духовним цінностям значущо пов'язане з гармонійною взаємодією особистості з оточуючим світом, з можливістю сприймати себе значущою та цінною особистістю, яка здатна повністю включатись у розв'язання життєвих проблем, незважаючи на наявність стресогенних факторів впливу.

Висновки. На основі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Концепт життєстійкість необхідно розглядати як психологічний феномен, що на змістовно-структурному рівні аналізу є складною інтегральною характеристикою особистості, котра включає в себе декілька психологічних компонентів: емоційний, когнітивний, моральний, вольовий, поведінковий.

На процесуально-динамічному рівні аналізу життєстійкість, як психологічний феномен, виступає в якості особистісного стиля.

На функціональному рівні аналізу життєстійкість, як психологічний феномен, виступає як складова адаптаційного особистісного ресурсу, творчого потенціалу особистості, особистісної зрілості, як предиктор психологічної пружності, як показник психічного здоров'я, як функціональний компонент життєздатності та фактор життєтворчості.

2. У студентів з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівні залученості та контролю значущо вищі, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства в більшій мірі переконані,

що самі обирають власну діяльність, свій життєвий шлях та несуть відповідальність за власне життя, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

Студенти з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства характеризуються переконаністю в тому, що оточуючі люди їх цінують та поважають; більш впевнені у своїх силах, в правильності та корисності виконуваної діяльності, суспільній значущості її результатів; більш здатні отримувати щире задоволення від життя, спілкування, роботи, схильні сприймати оточуючу дійсність та різноманітні життєві події як джерело яскравих вражень, безцінного досвіду, порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

3. У студентів з позитивним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства рівень життєстійкості вищий порівняно із студентами з негативним ставленням до активної участі в політичному житті суспільства.

Перспективою нашого дослідження є подальше вивчення особливостей життєстійкості, політичної активності, духовних цінностей студентської молоді.

Список джерел:

1. Александрова Л. А. К концепции жизнестойкости в психологии / Л. А. Александрова // Сибирская психология сегодня. Сборник научных трудов. – 2004. – Вып. 2. – С. 82–90.
2. Богомаз С. А. Жизнестойкость человека как личностный ресурс совладания со стрессами и достижения высокого уровня здоровья [Текст] / С. А. Богомаз // Материалы научно-практич. конгрессов Третьего Всерос. форума "Здоровье нации". – Том 3, Часть 1. – Москва, 2007. – С. 23–25.
3. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – С. 202–208.
4. Калуев А. В. Проблемы изучения стрессорного поведения / А. В. Калуев. – К.: CSF, 1998. – 134 с.
5. Книжникова С. В. Педагогическая профилактика суицидального поведения на основе формирования жизнестойкости: монография / С. В. Книжникова. – Краснодар: АСВ-полиграфия, 2009. – 327 с.

6. Кравчук С. Л. До проблеми особливостей зв'язку духовних цінностей, життєстійкості та якості життя особистості в юнацькому віці / С. Л. Кравчук // НАУКОВИЙ ЧАСОПИС НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – № 5 (50). – С. 79–87.
7. Кравчук С. Л. Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту // С. Л. Кравчук // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Херсон: Херсонський державний університет, 2018. – Том 1. – Вип. 1. – С. 99–105.
8. Кравчук С. Л. Особливості зв'язку духовних цінностей, депресивності та життєстійкості особистості юнацького віку / С. Л. Кравчук // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2017. – Том X. – Вип. 30. – С. 129–138.
9. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости / Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова. – М.: Смысл, 2006. – 63 с.
10. Логинова М. В. Жизнестойкость как внутренний ключевой ресурс личности / М. В. Логинова // Вестник Моск. ун-та МВД России. – № 6. – М., 2009. – С. 19–22.
11. Наливайко Т. В. Исследование жизнестойкости и её связей со свойствами личности: дис. канд. психол. наук: 19. 00. 05 / Т. В. Наливайко. – Челябинск, 2006. – 175 с.
12. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: [навч. посіб.] / Т. М. Титаренко, Т. О. Ларіна. – К.: Марич, 2009. – 76 с.
13. Шадриков В. Д. Введение в психологию: способности человека / В. Д. Шадриков. – М.: Логос, 2002. – 160 с.
14. Lazarus R. S. From psychological stress to emotions: A history of changing outlooks / R. S. Lazarus // Annual Review of Psychology, 1993. – Vol. 44. – P. 1–21.
15. Maddi S. R., Khoshaba D. M. Hardiness and Mental Health / S. R. Maddi, D. M. Khoshaba // Journal of Personality Assessment. – 1994. – Oct. – Vol. 63. – N 2. – P. 265–274.

Представлен теоретико-емпирический анализ аспектов проблемы психологических особенностей жизнестойкости

студентов и их отношения к активному участию в политической жизни общества в условиях военного конфликта. Определено понятие жизнестойкости личности. Эмпирически установлены особенности жизнестойкости и отношения студентов к активному участию в политической жизни общества в условиях военного конфликта.

Ключевые слова: личность, жизнестойкость, военный конфликт, политическая активность, юношеский возраст.

@ Кравчук Світлана, 2018.

Лозинський Олег, П'єцух Тереза. Перевірка валідності та надійності методики «Сила організаційної культури» для діагностики особливостей управління колективом

У статті представлено результати перевірки надійності та конструктивної валідності запитувальника «Сила організаційної культури» (Лозинський О., П'єцух Т.) на основі пілотного

анкетування 120 респондентів.

Ключові слова: організаційна культура, слабка організаційна культура, конструктивна валідність методики, надійність методики.

Lozynskiy Oleg, Piecuch Teresa. Ocena trafności i rzetelności metodologii "Siła kultury organizacyjnej" w diagnozowaniu cech zarządzania zespołem

W artykule przedstawiono wyniki sprawdzenia rzetelności i konstruktywnej ważności kwestionariusza "Władza kultury organizacyjnej" (Lozynskiy Oleg, Piecuch Teresa) w oparciu o pilotażowy kwestionariuszy 120 respondentów.

Słowa kluczowe: kultura organizacyjna, słaba kultura organizacyjna, konstruktywna trafność metodologii, rzetelność metodologii.

Постановка проблеми. Окремі галузі психології та менеджменту страждають від недостачі діагностичних засобів для проведення емпіричних досліджень. З цією проблемою зустрічаються студенти, аспіранти, а також досвідчені науковці під час планування, підготовки та реалізації своїх дослідницьких проектів. Нерідко доводиться відмовлятися від дослідження актуальних психологічних

проблем, оскільки немає готових вітчизняних або зарубіжних діагностичних засобів для збору емпіричних даних. Низка відомих діагностичних методик, на жаль, є морально застарілі, не відображають швидких соціальних змін, оперують неадекватною лексикою.

Мета нашого дослідження полягає в перевірці *конструктивної валідності* та *надійності* запитальника «Сила організаційної культури» (розробленого Лозинським О., П'єцух Т. у 2018 р.) у пакеті з стандартизованим «Запитальником особливостей організаційної культури» [1] на матеріалах пілотного анкетування 130 респондентів.

Аналіз досліджень з даної тематики. У наукових публікаціях низка авторів пропонують алгоритм для розробки психодіагностичних тестів, запитальників і т.п. [4; 5]:

- **Організаційний етап:** планування та формування попередніх характеристик тесту, встановлення головних джерел валідності.
- **Змістовний етап:** визначення початкового теоретичного концепту, формування репрезентативної вибірки, опис ключової феноменології.
- **Підготовчий етап:** розробка окремих тверджень (запитань), професійне редагування тверджень, створення банку тверджень; компонування структури тесту, збирання тверджень у пробний варіант тесту (запитальник) згідно його структури.
- **Дослідницький етап:** емпірична апробація пробного варіанту тесту (запитальника) на пілотній вибірці, відсів та переформулювання окремих тверджень, перевірка внутрішньої узгодженості і дискримінативності шкал, повторна пілотна апробація тесту (при потребі); уточнення процедури анкетування (тривалості, умов тестування), розробка інструкцій, затвердження робочої версії тесту (запитальника); перевірка надійності та валідності тесту.
- **Стандартизаційний етап:** масові анкетування для стандартизації, формування вибірки для стандартизації, стандартизація тесту (запитальника) для різних груп респондентів, розробка «норм» для різних категорій респондентів.

- *Інтерпретаційний етап*: розробка інтерпретації і діагностичних звітів, опис алгоритму обробки, аналізу, інтерпретації результатів, розробка критеріїв для діагностичних висновків.
- *Технічний етап*: підготовка детальної інформації про результати, що отримані на кожному з етапів розробки тесту, юридичне оформлення авторського права на тест, сертифікація діагностичної методики.
- *Експлуатаційний етап*: перевірка основних психометричних характеристик тесту (запитальника) іншими дослідниками, перевірка валідності (зокрема конструктивної).

У рамках *дослідницького етапу* здійснюється перевірка *валідності* методики (що є показником якості методу дослідження отримувати результати, які адекватно відображають досліджуване явище; є мірою відповідності теорії емпіричним даним, можливістю здійснювати на основі обраної теорії точні прогнози). Виділяють *змістовну, критеріальну, конструктивну* валідність.

Конструктивна валідність – відображає співвіднесення результатів діагностичної процедури з теоретичними поняттями (конструктами), тобто відображає те, наскільки отримані результати за допомогою методики можна розглядати в якості міри деякого теоретичного конструкту – досліджуваного психологічного фактора (властивості) особистості (або категорії респондентів), або властивості соціальної групи (її організаційної культури). Конструктивна валідація психодіагностичної методики здійснюється шляхом кореляційного аналізу емпіричних результатів розробленої методики з результатами відомих тестів, що виявляють інші супутні психологічні чи соціально-психологічні характеристики (конструкти).

Надійність – це характеристика методики, що відображає точність психодіагностичних вимірювань, а також стійкість результатів вимірювання від впливу випадкових факторів. У вузькому розумінні надійність є мірою узгодженості результатів психодіагностичної методики. Надійність запитальника вимірюють за допомогою *поділу*

завдань на дві частини, які обробляють окремо, після цього визначають взаємозв'язок результатів. Ступінь надійності вимірюється за допомогою коефіцієнта надійності – коефіцієнта кореляції між результатами двох підгруп запитань. Психодіагностична процедура визнається надійною, якщо коефіцієнт дорівнює або перевищує 0,75.

Виклад основного матеріалу. Існує низка типологій організаційних культур: «сімейно-кланова», «ієрархічна», «інноваційна», «ринкова» (Камерон-Куїнн); «авторитарна», «бюрократична», «орієнтована на завдання», «орієнтована на людину». Організаційної культури диференціюють на сильні та слабкі з огляду на їх можливості мобілізувати персонал фірми [6].

Наведемо визначення теоретичних концептів (сильна, слабка організаційна культура), які використано у процесі розробки запитальника «Сила організаційної культури» (змістовний етап розробки методики).

Організаційна культура – є прихованою системою міжлюдських стосунків в організації, що впливає на результати її діяльності, ентузіазм до роботи співробітників, щирю або примусову лояльність підлеглих до керівництва, готовність до змін і сприйнятливність до інновацій.

Сильна організаційна культура проявляється у підтримці її цінностей більшістю членів організації, у високій згуртованості колективу, наявності професійно сильних, вольових керівників. Ознаками сильної організаційної культури є:

- добровільна підтримка персоналом її домінуючих цінностей, норм і правил;
- бажання співробітників залишатися членами організації, докладати додаткові зусилля для реалізації інтересів організації;
- наявність системи заохочень працівників (кар'єрний ріст, делегування повноважень, позитивна репутація, підвищення зарплати, бонуси).

Слабка організаційна культура проявляється у низькій згуртованості колективу, відсутності спільних цілей та інтересів членів. Ознаки слабкої організаційної культури:

- незначні результати діяльності організації, незадовільні

економічні показники, неконкурентоздатність продукції, слабка адаптивність до змін середовища, низькі зарплати у персоналу;

- наявність субкультур та контркультур;
- незадовільний психологічний клімат, незадоволеність і низька самооцінка співробітників, плинність кадрів, високий рівень конфліктності;
- недемократичність стилю управління, бюрократичні бар'єри між менеджерами та персоналом.

Як бачимо – слабка організаційна культура є загрозливим явищем для організації, продуктивності її діяльності та мотивованості її співробітників. На етапі стагнації та занепаду організаційна культура стає слабкою і якщо не застосувати рішучих змін, то організацію чекає крах, витіснення її з ринку більш продуктивними і сильними колективами. Нерідко головною причиною слабкості організаційної культури є низько професійні (в комерційній сфері), або корумповані (в бюджетній сфері) менеджери, інтереси та зусилля яких не скеровані на успіх фірми, а на власні інтереси.

Організаційну культуру фірми (установи) рекомендують періодично досліджувати (щो два роки), кількісно та якісно оцінювати. Для цього необхідно мати ефективні діагностичні засоби, що дають оперативну емпіричну оцінку «сили» – «слабкості» організаційної культури, виявляють причини, що послаблюють колектив. Адекватна діагностика дає можливість об'єктивно визначити, що саме потрібно змінювати, вдосконалювати ум відносинах в колективі. Результати дослідження повинні мати числові значення, які будуть зрозумілі для керівництва фірми (установи). Результати дослідження повинні включати таку інформацію:

- який тип організаційної культури домінує в установі;
- який *індекс інноваційності організаційної культури* (важливий для компаній, що працюють у інноваційних галузях);
- який є *індекс результативності* – наскільки організаційна культура скеровує співпрацівників на отримання реальних результатів (найнижчим він є в «організаційній куль-

турі, орієнтованій на людину», найвищим він є в «організаційну культуру, орієнтовану на завдання»).

- яким є *індекс сили організаційної культури* – вказує, наскільки її поділяють усі співробітники, наскільки організація позбавлена внутрішніх конфліктів (між співпрацівниками, підрозділами, керівниками і персоналом).

Структура запитальника «Сила організаційної культури». Методика була розроблена автором статті у 2018 році. Запитальник містить 20 тверджень/запитань, на кожне з яких пропонуються дві відповіді. Відповіді 1 мають оцінку «0» балів і характеризують слабку організаційну культуру. Відповіді 2 мають оцінку «1» бал і характеризують сильну організаційну культуру.

Респондентам пропонується інструкція: «До кожного твердження виберіть ту відповідь (відповідь 1, або відповідь 2), яка більшою мірою описує стосунки в установі (фірмі), де Ви працюєте».

Час роботи з запитальником необмежений. Для уникнення соціально бажаних відповідей необхідною умовою є анонімність роботи респондентів.

Табл.1.Стимульний матеріал запитальника.

	Запитання	Відповідь 1	Відповідь 2
		Оцінка «0»	Оцінка «1»
1	Назва фірми є відомою і престижною	Ні	Так
2	Співробітники користуються фірмовою символікою, одягом або іншими фірмовими речами?	Ні	Так
3	Яка тональність оголошень в приміщенні?	Наказова	Інформуюча
4	Як поведуться співробітники, коли їм повідомлять, що їх колега захворів ?	Нарікатимуть, що побільшало роботи	Обговорять як розподілити його роботу
5	Як поведуться співробітники стосовно інформації про посадове підвищення їх колеги?	Значна частина відреагує скептичними репліками	Більшість щиро привітають
6	Як поставляться співробітники щодо проведення	Як до чергової трудової по-	З живим інтересом і очі-

	тренінгу професійних навиків (у робочий час)?	винності або з байдужістю	куванням
7	Чи відгукнуться співробітники щось запропонувати у письмовій формі у випадку влаштування «Скриньки ідей і пропозицій»?	Скринька швидше за все залишиться майже порожньою	Письмових пропозицій та ідей буде багато
8	Співробітники ...	...зобов'язані лише виконувати вказівки керівника, звітувати про їх виконання	...можуть самостійно приймати рішення в межах своїх посадових обов'язків
9	Більшість співробітників...	...є більш-менш добрими виконавцями	...є хорошими спеціалістами в своїй сфері
10	Зарплата в працівників...	...стабільна, в розмірі посадового окладу	...гнучка, складається з посадового окладу плюс надбавки (бонуси) за додатковий внесок
11	Належне виконання виробничих нормативів...	...вимагає від працівника значних витрат з власної зарплати	...не вимагає від працівника витрат з власної зарплати
12	Конструктивні пропозиції працівників щодо рішень керівництво ...	...здебільшого ігнорує	... підтримує
13	Як ставляться співробітники до вказівок безпосереднього керівника?	З думкою «як би швидше цей монолог закінчився»	З інтересом і повагою
14	Як співробітники реагують на критику з боку керівника ?	Вислуховують мовчки і відчужено	Відповідають із застереженнями та аргументацією
15	Як поведуться співробітники, коли повз них проходить керівник (наприклад у коридорі або під час роботи) ?	Ніяковіючи, намагаються не потрапити йому на очі	Поведуться спокійно як завжди

16	Як проходять виробничі наради?	Керівник одноосібно доводить до відома підлеглих розпорядження і нормативи, дає безапеляційну оцінку результатів їх роботи	Керівник залучає з доповідями відповідальних за окремі напрямки роботи, готовий почути конструктивні пропозиції що можуть вплинути на рішення
17	Як часто співробітників інформують про плани та зміни?	Із запізненням	Регулярно і завчасно
18	Цінності та цілі керівника і співробітників...	...суперечать один одному	...скеровані в тому ж напрямку
19	Організаційна культура передовсім скерована...	...на тримання керівництвом контролю	...на отримання колективом результату
20	Психологічна атмосфера в колективі	Не здорова	Конструктивна

Для отримання числових результатів «індексу інноваційності організаційної культури», «індексу сили організаційної культури» використовується Ключ.

Інтерпретація отриманих результатів. Числові результати коливаються від 0 до 1. Якщо індекс менший 0,35 – результат дуже низький: організаційна культура в організації є «слабкою». Якщо індекс від 0,4 до – 0,75 – результат середній: сила організаційної культури «посередня». Якщо індекс більший 0,8 – результат дуже високий: організаційна культура є «сильною».

Перевірка валідності запитальника. Конструктивну валідність запитальника «Сила організаційної культури» перевірено методом кореляційного аналізу емпіричних результатів з результатами «Запитальника особливостей організаційної культури» [1], що виявляє супутні соціально-психічні конструкти.

Табл.3. Кореляційна таблиця перевірки конструктивної валідності шкал запитальника «Сила організаційної культури» з шкалами «Запитальника особливостей організаційної культури».

	АК	БК	КОЗ	КОЛ
АК (авторитарна культура)	1,00			
БК (бюрократична культура)		1,00		
КОЗ (орієнтована на завдання)			1,00	
КОЛ (орієнтована на людину)				1,00
Індекс інноваційності ОК	0,11	-0,51	0,17	0,24
Індекс сили ОК		-0,49		0,32

Як видно з таблиці 3 «Індекс сили організаційної культури» має негативну посередню кореляцію з шкалою «бюрократична культура» ($r=-0,49$; $p<0,05$), має посередню позитивну кореляцію з шкалою «культурою, орієнтованою на людину» ($r=0,32$; $p<0,05$). «Індекс інноваційності організаційної культури» має негативну посередню кореляцію з шкалою «бюрократична культура» ($r=-0,51$; $p<0,05$), має слабку позитивну кореляцію з шкалою «культурою, орієнтованою на людину» ($r=0,24$; $p<0,05$).

Перевірка надійності запитальника. Надійність запитальника перевірено за допомогою поділу завдань на дві частини, які оброблялись окремо, після цього визначено коефіцієнт кореляції між результатами двох підгруп запитань. Перевірка надійності запитальника виявила показники кореляції двох підгруп запитань 0,87, що більше за необхідні 0,75. Це підтверджує надійність запитальника «Сила організаційної культури» (див. табл.4).

Табл.4. Таблиця результатів кореляційного аналізу перевірки запитальника на надійність методом поділу на підгрупи питань (Marked correlations are significant at $p<0,05$ Обсяг вибірки $N=120$)

	Індекс інноваційності організаційної культури
Індекс сили організаційної культури	0,87

Висновок. Отже, на дослідницькому етапі розробки діагностичної методики отримані емпіричні результати підтверджують конструктивну валідність та надійність

запитальника «Сила організаційної культури», що робить його придатним для дослідження соціально-психологічного клімату в трудових колективах, виявлення негативних причин, що послаблюють його конкурентоздатність.

Перспективи подальших досліджень. Слід продовжувати перевірку запитальника «Сила організаційної культури» з огляду на завдання *стандартизаційного етапу* його розробки, а саме: а) здійснити повторні анкетування на більших вибірках для стандартизації методики; б) стандартизувати запитальник для різних груп респондентів, розробити «норми» для різних категорій респондентів, для трудових колективів із різною спеціалізацією.

Список джерел:

1. Сербинович Л. Ю. Управление организационной культурой: учебное пособие [Электронный ресурс] / Л. Ю. Сербинович. – Ростов н/Д : ФГБОУ ВПО РГУПС, 2013. – 90 с. – Режим доступа: <http://um.co.ua/3/3-4/3-4027.html>
2. Шварцер Р., Ерусалем М., Ромек В. Русская версия шкалы общей самооффективности Р.Шварцера и М.Ерусалема // Иностранная психология. – 1996. – №7. – С. 71-77.
3. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції: Монографія / О.М. Лозинський. Видання друге, доповнене. – Львів: В-во «СПОЛОМ», 2017. – 368 с.
4. Батурин Н.А., Мельникова Н.Н. Технология разработки тестов: часть I // Электронный ресурс. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-razrabotki-testov-chast-i>
5. Клайн П. Справочное руководство по конструированию тестов: Введение в психометрическое проектирование / П. Клайн; под ред. Л.Ф. Бурлачука. – Киев: Изд-во ПАН Лтд, 1994. – 688 с.
6. Знак К.О. Порівняльний аналіз методичних підходів до діагностування корпоративної культури та перспективи їх використання на підприємствах машинобудівної галузі [Електронний ресурс] / К.О. Знак // Бізнесінформ. – №11, 2012. – С. 270-272. – Режим доступа: www.business-inform.net

@ Лозинський Олег, Teresa Piecuch, 2018.

**Лозинський Олег, Тереза П'єсуч, Ельжбета Щигел, Катажина Чуді-Лясковська.
Дослідження психологічного впливу організаційних культур в трудових колективах на співробітників**

У статті висвітлено результати емпіричного дослідження особливостей впливу організаційної культури в трудових колективах на психологічний стан співробітників, отриманих методом анонімного анкетування респондентів.

Ключові слова: організаційна культура, сильна/слабка організаційна культура, вплив організаційної культури на особистість співробітників.

Lozynskiy Oleg, Piecuch Teresa, Szczygiel Elżbieta, Chudy-Laskowska Katarzyna. Badanie psychologicznego wpływu kultury organizacyjnej na zachowania osób współpracujących w zespołach

W artykule przedstawiono wyniki empirycznego badania osoblności wpływu kultury organizacyjnej na stan psychiczny pracowników.

Słowa kluczowe: kultura organizacyjna, silna / słaba kultura organizacyjna, wpływ kultury organizacyjnej na pracowników.

Постановка проблеми. Взаємовплив організаційної культури в трудових колективах та психологічних особливостей співробітників є недостатньо дослідженою проблемою. Для прикладу, авторитарна оргкультура передбачає усунення з групи осіб з нонкон-

формістськими якостями, які налаштовані на індивідуальний стиль поведінки і спротив формальному менеджменту (у випадку зловживань ним владою), що у результаті спричиняє те, що в групі залишаються лише гіперлояльні співробітники. Тому слід припустити, що різні типи організаційних культур передбачають відбір (селекцію) співробітників з певними особистісними психологічними характеристиками, або ж явний (з боку менеджменту) або прихований (з боку анонімної організаційної культури) примус персоналу проявляти певного типу психологічні характеристики і поведінкові стратегії.

Метою дослідження є емпірична перевірка припущення щодо взаємозв'язку організаційної культури в трудовому колективі з окремими психологічними якостями осіб, які в ньому працюють.

Аналіз досліджень з даної тематики. Взаємозв'язок стилю управління в організаціях з особистісними характеристиками персоналу почали досліджувати дослідники *неофрейдисти* [1]. Так, Гарольд Лассвелл виділяв типи лідерів, засоби їх управлінського впливу та особистісні якості його соціального оточення:

- *лідер-агітатор* – «оральний» (комунікативний) тип особистості; харизматичний (неформальний) стиль управління; піддатливість його послідовників до суттєвого навіювання та некритичної лояльності;
- *лідер-адміністратор* – «анальний» (ієрархічно-владний) тип особистості; авторитарний або бюрократичний стиль управління; схильність його підлеглих до конформізму та підлеглості;
- *лідер-теоретик* – «генітальний» (продуктивно-творчий) тип особистості; демократичний стиль управління; компетентність, психологічна зрілість, самомотивованість його колег.

Різні типи лідерства передбачають цілісну соціальну систему елементів та їх взаємозв'язків, що охоплює лідера, членів його команди, характер їх комунікації, взаємозалежність, організаційну культуру.

У сучасних публікаціях з психології менеджменту, на

жаль, такий цілісний системний підхід не застосовується, і здебільшого фрагментарно розглядають різні типи організаційних культур без їх взаємозв'язків з іншими елементами соціальної системи – особистісними та професійними характеристиками менеджерів (керівників), персоналу, їх посадових повноважень, особливостей їх комунікації, етапу розвитку організації і т.п. [2; 3; 4; 5; 6; 7].

Виклад матеріалу. Для дослідження впливу організаційних культур на особистість співробітників фірми проведено пілотне анонімне анкетування вибірки обсягом 130 респондентів, що працюють на Львівщині. В анкеті застосовано 4 запитальники: стандартизований «Запитальник особливостей організаційної культури» [5], тест «Загальної самоефективності» (Шварцер Р., Єрусалем М., Ромек В.Г.) [8], авторський запитальник «Сила організаційної культури», авторську шкалу «Антикорупційна спроможність особистості» [9].

Опис вибірки. Форма власності праці: а) бюджетні організації – 29%; комерційна фірма – 70%, громадська організація – 1%. Вік респондентів: до 35 років – 70%; більше 36 років – 30%. Стать респондентів: жіноча – 70%; чоловіча – 30%. Освіта: вища – 55%; середня спеціальна – 45%. Рівень місячних доходів:

- до 5000 грн – 32%.
- до 8000 грн – 29%.
- до 11000 грн – 17%.
- більше – 15%.

За результатами оцінки результатів тесту «Загальної самоефективності» (Шварцер Р., Єрусалем М., Ромек В.Г.) загальна самоефективність у 28% низька; у 62% - посередня; лише у 10% - висока.

За результатами оцінки результатів «Запитальника особливостей організаційної культури» встановлено, що в пілотній вибірці найбільш поширеною є організаційна культура, орієнтована на завдання (середнє значення 3,7); друге місце займає авторитарна організаційна культура (2,8) та культура, орієнтована на людину (2,7); на останньому місці бюрократична організаційна культура –2,2.

За результатами аналізу результатів запитальника «Сила організаційної культури» встановлено розподіл організаційних культур за «індексом сили»:

- «сильна» організаційна культура у 41% фірм та організацій (індекс 8-10);
- «середньої сили» організаційна культура у 51% фірм та організацій (індекс 4-7,5);
- «слабка» організаційна культура у 8% фірм та організацій (індекс 0-3,5).

За результатами аналізу результатів встановлено розподіл організаційних культур за «індексом інноваційності»:

- «високий рівень інноваційності» організаційної культури у 29% фірм та організацій (індекс 8-10);
- «середній рівень інноваційності» організаційної культури у 53% фірм та організацій (індекс 4-7,5);
- «низький рівень інноваційності» організаційної культури у 18% фірм та організацій (індекс 0-3,5).

У таблиці 1 представлено відсоток респондентів, які охарактеризували елементи організаційної культури за місцем праці.

Табл. 1

Розподіл респондентів щодо елементів організаційної культури

Елементи організаційної культури фірми	Частка респондентів у %	
Назва фірми є відомою і престижною	Ні – 34%	Так -66%
Співробітники користуються фірмовою символікою, одягом або іншими фірмовими речами?	Ні – 42%	Так - 58%
Яка тональність оголошень в приміщенні?	Наказова – 16%	Інформуюча – 84%
Як поведуться співробітники, коли їм повідомлять, що їх колега захворів ?	Нарікатимуть, що побільшало роботи – 20%	Обговорять як розподілити його роботу – 80%
Як поведуться співробітники стосовно інформації про посадове підвищення їх колеги?	Значна частина відреагує скептичними репліками – 32%	Більшість щиро привітають – 68%

Як поставляться співробітники щодо проведення тренінгу професійних навиків (у робочий час)?	Як до чергової трудової повинності або з байдужістю – 43%	З живим інтересом і очікуванням – 57%
Чи відгукнуться співробітники щось запропонувати у письмовій формі у випадку влаштування «Скриньки ідей і пропозицій»?	Скринька швидше за все залишиться майже порожньою – 48%	Письмових пропозицій та ідей буде багато – 52%
Співробітники ...	...зобов'язані лише виконувати вказівки керівника, звітувати про їх виконання – 31%	...можуть самостійно приймати рішення в межах своїх посадових обов'язків – 69%
Більшість співробітників...	...є більш-менш добрими виконавцями – 44%	...є хорошими спеціалістами в своїй сфері – 56%
Зарплата в працівників...	...стабільна, в розмірі посадового окладу – 50%	...гнучка, складається з посадового окладу плюс надбавки (бонуси) за додатковий внесок – 50%
Належне виконання виробничих нормативів...	...вимагає від працівника значних витрат з власної зарплати – 20%	...не вимагає від працівника витрат з власної зарплати – 80%
Конструктивні пропозиції працівників щодо рішень керівництва ...	...здебільшого ігнорує – 22%	... підтримує – 78%
Як ставляться співробітники до вказівок безпосереднього керівника?	З думкою «як би швидше цей монолог закінчився» - 39%	З інтересом і повагою – 61%
Як співробітники реагують на критику з боку керівника ?	Вислуховують мовчки і відчужено 45%	Відповідають із застереженнями та

		аргументацією – 55%
Як поведуться співробітники, коли повз них проходить керівник (наприклад у коридорі або під час роботи) ?	Ніяковіючи, намагаються не потрапити йому на очі – 18%	Поводяться спокійно як завжди – 82%
Як проходять виробничі наради?	Керівник одноосібно доводить до відома підлеглих розпорядження і нормативи, дає безапеляційну оцінку результатів їх роботи – 37%	Керівник залучає з доповідями відповідальних за окремі напрямки роботи, готовий почути конструктивні пропозиції що можуть вплинути на рішення – 63%
Як часто співробітників інформують про плани та зміни?	Із запізненням – 24%	Регулярно і завчасно – 76%
Цінності та цілі керівника і співробітників...	...суперечать один одному – 25%	...скеровані в тому ж напрямку – 75%
Організаційна культура передовсім скерована...	...на тримання керівництвом контролю – 24%	...на отримання колективом результату – 76%
Психологічна атмосфера в колективі	Не здорова – 15%	Конструктивна – 85%

Аналіз результатів кореляційного та порівняльного аналізу. Результати анкетування були досліджені для виявлення кореляцій між змінними. Подаємо таблицю значущих кореляцій (див. табл.2) та їх інтерпретацію.

Шкала «Індекс сили організаційної культури» має посередню зворотну кореляцію з шкалою «Бюрократична організаційної культури» ($r = -0,49$; $p < 0,05$); має посередню пряму кореляцію з шкалою «Організаційна культура, орієнтована на людину» ($r = 0,32$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою «Загальна самоефективність» ($r = 0,26$; $p < 0,05$); має слабку пряму кореляцію з шкалою

«Антикорупційна спроможність» ($r = 0,21$; $p < 0,05$).

Табл. 2

Кореляційна таблиця. Вибірка 120 респондентів.

	Авторитарна орг. культура	Бюрократична орг. культура	Культ., орієнтована на завдання	Культ., орієнтована на людину	Індекс інноваційності орг. культури	Індекс сили орг. культури	Антикор. спроможність
Авторитарна орг. культура	1,0						
Бюрократична орг. культура		1,00					
Культ., орієнтована на завдання		-0,37	1,00				
Культ., орієнтована на людину	-0,23	-0,40		1,00			
Індекс інноваційності орг. культури	0,11	-0,51	0,17	0,24	1,00		
Індекс сили орг. культури		-0,49		0,32	0,87	1,00	
Антикор. спроможність		-0,17	0,15	0,17	0,13	0,21	1,00
Заг.самооефективність		-0,26	0,12		0,17	0,26	0,15

Шкала «Індекс інноваційності організаційної культури» має посередню зворотну кореляцію з шкалою «Бюрократична організаційної культури» ($r = -0,51$; $p < 0,05$); має посередню пряму кореляцію з шкалою «Організаційна культура, орієнтована на людину» ($r = 0,24$; $p < 0,05$); має сильну пряму кореляцію з шкалою «Індекс сили організаційної культури» ($r = 0,87$; $p < 0,05$).

Отримані результати засвідчують, що бюрократизація стосунків в організації найбільшою мірою зменшує силу та інноваційність організаційної культури, що проявляється у спробах формувати формальні бар'єри в циркуляції інформації між окремими підрозділами, між співробітниками та менеджерами фірми. Розвиток трудового колективу на різних етапах життєвого циклу організації має знищувати бюрократичні умовності і штучні перепони між співробітниками під час підготовки, ухвалення та реалізації рішень, підбиття підсумків трудової діяльності. Це реальний шлях збереження конкурентоспроможності колективу фірми в ринкових умовах. Крім того бюрократизація знижує загальну самооефективність співробітників.

Результати підтверджують припущення, що альтернативою до бюрократичної (має деструктивний вплив на організацію) є «Організаційна культура, орієнтована на людину», оскільки цей тип виробничих відносин зміцнює колектив, сприяє збільшенню його інноваційного потенціалу, особливо в тих галузях (економіки, сфери надання послуг, культури, освіти, науки і т.п.), де необхідне впровадження інновацій.

Водночас слід зазначити, що, як засвідчують результати кореляційного аналізу емпіричних даних, сильна організаційна культура не виникає сама-по-собі, її формують співробітники з певними психологічними характеристиками, а саме – люди, які мають високі показники загальної самоефективності та антикорупційної спроможності – особистісної характеристики, що проявляється у психологічній здатності протистояти авторитарним і бюрократичним управлінським тенденціям, корупційному тиску, а також проявляється в спроможності особистості діяти у соціально ризикованих ситуаціях. Сильна організаційна культура в колективі виникає внаслідок психологічної та громадянської зрілості співробітників, свідомих, вольових їх зусиль, всупереч вимогам корумпованих менеджерів, нав'язуваним «правилам» корупційної субкультури, всупереч спокусам уникнути особистої відповідальності за рішення та стан справ.

Висновки. Здійснений аналіз результатів емпіричного дослідження вказує на взаємозв'язках специфіки організаційної культури в колективах з індивідуально-психологічними характеристиками співробітників. Спроби змінити організаційну культуру часто спотикаються об якості персоналу, котрі істотно змінити в дорослому віці є фактично нереальним до виконання завданням. Тому з реалістичного погляду зміни організаційної культури, на нашу думку, можливі, на жаль, здебільшого шляхом заміни частини співробітників (рекрутування агентів змін) та менеджерів.

Список джерел:

1. Райкрофт Ч. Краткий словарь психоанализа / Ч. Райкрофт [пер. с англ. Л.В. Топоровой, С.В. Воронина, И.Н. Гвоздева],

- [под ред. С.М. Черкасова]. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1995. – 288 с.
2. Змерзла Т.І. Типологія організаційної культури / Т.І. Змерзла // Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія Економічні науки. – Вип. 5. – Частина 2, 2014. – Херсон: Вид-во Херсонського державного університету. – С. 99-102.
  3. Знак К.О. Порівняльний аналіз методичних підходів до діагностикування корпоративної культури та перспективи їх використання на підприємствах машинобудівної галузі [Електронний ресурс] / К.О. Знак // Бізнесінформ. – №11, 2012. – С. 270-272. – Режим доступу: www.business-inform.net
  4. Туленков М.В. Сучасні теорії менеджменту: навч. посібник / М.В. Туленков. – К.: Каравелла, 2007. – 304 с.
  5. Сербинович Л. Ю. Управление организационной культурой: учебное пособие [Електронний ресурс] / Л. Ю. Сербинович. – Ростов н/Д : ФГБОУ ВПО РГУПС, 2013. – 90 с. – Режим доступу: <http://um.co.ua/3/3-4/3-4027.html>
  6. Синецька Л.Р. Психологічні механізми конформної поведінки учасників ухвалення групових політичних рішень [текст]: дис. ... канд. псих. наук. 19.00.11 / Л.Р. Синецька. – К., 2015. – 143 с.
  7. Соловйова А.С. Витоки теорії авторитарної особистості у зарубіжній політичній науці (30-70-і рр. XX ст.) [Електронний ресурс] / А.С. Соловйова. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/25_NNP_2009/Politologia/49534.doc.htm
  8. Шварцер Р., Ерусалем М., Ромек В. Русская версия шкалы общей самооффективности Р.Шварцера и М.Ерусалема // Иностранная психология. – 1996. – №7. – С. 71-77.
  9. Лозинський О.М. Психологія політичної корупції: Монографія / О.М. Лозинський. Видання друге, доповнене. – Львів: В-во «СПОЛОМ», 2017. – 368 с.
  10. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Э.Х. Шейн [под ред. В.А. Спивака], [пер. с англ.]. – СПб: Питер, 2002. – 336 с.

*@ Лозинський Олег, Teresa Piecuch, Elżbieta Szczygieł,
Katarzyna Chudy-Laskowska, 2018*

Москалець Віктор, Олійник Алла. Релігійна віра як антисуїцидальний чинник

Стаття присвячена проблемі антисуїцидального впливу релігійної віри. Релігійна віра являє собою потужний психотерапевтичний, в тому числі і антисуїцидальний чинник: була і є єдиним світоглядним утворенням, яке вирішує основну екзистенційну проблему людини – її смертність, сповнює її високим смислом буття, скеровує на спосіб життя, який приносить духовну втіху.

Ключові слова: аутодеструктивність, психопрофілактика, релігійна віра, суїцид, суїцидальні тенденції.

Постановка проблеми. Суїцид є трагічним вчинком, який визначають психологічні, біохімічні, природні, соціальні, світоглядні, космічні чинники. На сьогоднішній день у науці досліджуються його загальнопсихологічні, соціально-психологічні, психопатологічні, соціальні, нейробіохімічні, геокосмічні аспекти. На основі результатів таких досліджень розробляються засоби профілактики цього страшного явища. Але практична ефективність наукових досліджень феномену суїциду недостатня, якщо оцінювати її за критерієм тенденції до зменшення частоти його проявів. Серед проявів суїциду існує і постійно з'являється чимало такого, що наука не може пояснити, відслідкувати у ньому якісь каузальні (причинно-наслідкові) закономірності. Разом із цим доведено, що ставлення особистості до самогубства значною мірою залежить від змісту її екзистенційних (смысло-життєвих) ціннісних орієнтацій, налаштувань, зокрема, що віра в Бога є потужним чинником протидії суїцидальним тенденціям у її психіці та поведінці. Про це ще раз засвідчив і проведений нами теоретичний аналіз відповідних науко-

вих положень. Тому поглиблене вивчення цього чинника з метою розробки дієвих психолого-педагогічних, психопрофілактичних і психокорекційних антисуїцидальних методик є актуальною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема впливу віри в Бога на суїцидальність торкались зарубіжні і вітчизняні вчені. Серед них геніальні письменники Ф.М.Достоевський і Л.М.Толстой, видатні філософи С.Керкегор, М.Хайдеггер, К.Ясперс, М.Шелер, Е.Гуссерль, Л.Шестов, М.Бердяєв, А.Камю, соціолог Е.Дюркгайм, видатні психологи У.Джемс, К.-Г.Юнг, Е.Фромм, В.Франкл. Вони вивели базові і специфічні особливості впливів релігії, релігійної віри на суїцидальність суб'єкта (особи і групи) на основі ґрунтовного висвітлення світоглядних засад ставлення особистості до самогубства.

У ході поглибленого теоретичного та емпіричного етапів дослідження нами доведено: віра в Бога є потужним антисуїцидальним чинником. Серед віруючого студентства (близько 90,52% усіх опитаних) не було виявлено осіб з вираженими суїцидальними тенденціями. 73,27% опитаних, які назвали себе віруючими, виявили вкрай негативне ставлення до феномену самогубства, трактуючи його як «найбільший гріх проти Бога», «слабкодухість», прояв божевільності («так можуть вчинити, хіба що ненормальні!»). Разом з цим, віруючі в Бога молоді люди менше розчаровуються у житті (72,61% віруючих вказали, що не розчаровані у жодній сфері). Чимало з них дали власне пояснення цього факту, наприклад: «Не розчаровуюсь, тому що вірю в Бога», «завжди можна вийти на праведний шлях до вічного життя разом з Богом». Понад це, 18,04% опитаних віруючих підкреслили, що саме віра в Бога допомагає долати негативно забарвлені настрої, тугу, зумовлені життєвими труднощами: «...коли мені погано, я йду до Бога», «...життєві труднощі прокладають нам шлях до Бога», «коли мені зле, я згадую, що усе від Бога, і мені стає від того легше»...Втішає той факт, що не уся сучасна молодь вважає виключно матеріальні блага основою життя людини, тощо.

Серед невіруючих (а це близько 9,48% усіх опитаних) су-

іцидальні тенденції були виявлені у 36,17% осіб. 12,77% невіруючих студентів намагаються виправдати, а 8,51% – виявили індіферентне ставлення до феномену самогубства. Загалом, у 48,94% опитаних невіруючих студентів спостерігається пригнічений настрій, тривога, емоційне напруження, ворожість до оточуючих, агресивність, виразна невдоволеність своїм життєвим становищем.

Звичайно, отримані результати аж ніяк не є підставою для тверджень, що релігійна віра являє собою абсолютну панацею від серйозних розчарувань, депресивних екзистенційних переживань, суїцидальності (ці психологічні стани – результат складної взаємодії багатьох різноманітних факторів, серед яких і ендогенні, що спричиняють різноманітні розлади емоційної сфери, психіки особистості) [6, с.19 – 24, с.162 – 210].

Однак, іудаїзм та світові релігії християнство і мусульманство, які розвинулись на його основі, протягом усієї своєї історії були і є найпотужнішим суспільно-культурним антисуїцидальним чинником. Іудейська релігія завжди категорично засуджувала і засуджує самогубство своїх вірних, але наставляє, що єврейський вояк, якому загрожує полон, має вбити себе. Іудаїзм забороняє будь-які дії індивіда, спрямовані проти життя (контрацепцію, аборти, евтаназію, аутопсію).

Релігійна кара за скоєне самогубство серед мусульманських народів є до такої міри нещадною, що не тільки дане явище, але й сама думка про суїцид тут вважається неприйнятною (за винятком суїцидів як альтруїстичної самопожертви на користь держави) [6, с.32].

Християнство, яке зародилось у лоні іудаїзму, також доволі швидко наклало жорстку заборону на добровільне позбавлення себе життя після хвилі самогубств перших християн-мучеників, які прагнули таким чином якомога швидше постати перед Всевишнім. У IV ст. н. е. святий Августин (Блаженний) визнав суїцид одним із найтяжчих гріхів. У 452 р. Арльський Вселенський собор оголосив самогубство тяжким злочином, що є результатом сатанинської злоби. Празький собор у 563 р. підтвердив цю позицію і дозволив застосовувати каральні санкції до суї-

цидентів та їхніх родин.

У XIII ст. Фома Аквінський у «Сумі теологій» проголосив самогубство тричі смертельним гріхом проти Господа, який дарує життя, проти суспільного закону й проти людського ества загалом – інстинкту самозбереження, закладеного Богом у кожній живій істоті. Він, зокрема, апелював до Платона, який обґрунтовував заперечення самогубства тим, що людина – солдат Бога й друг сама собі; до Арістотеля, який наполягав на тому, що самогубство суперечить обов'язкам людини по відношенню до суспільства, й додав свій власний, найбільш вагомий з погляду християнства аргумент: самогубство заважає каяттю.

Тридентський собор (1568 р.) трактував самогубство як наслідок впадання у гріх зневір'я, відчаю і порушення заповіді «Не убий». У період середньовіччя католицька церква заборонила ховати самогубців в освяченій землі, тобто на цвинтарях. Цю санкцію перейняли й інші конфесії християнства, яку офіційно досі не скасувала жодна з християнських церков, хоч нерідко її з гуманних міркувань порушують. Англійська церква схвалила трактування британськими законами самогубства як безбожного діяння, що повинно каратися конфіскацією майна, навіть якщо суб'єкт вочевидь був психічно хворим. Такий закон діяв і в багатьох штатах США [6, с.32].

Дух епохи Просвітництва зламав стіну абсолютного, категоричного і безапеляційного неприйняття та засудження суїциду. Поширюються ідеї про право людини на добровільну смерть, філософськи узагальнені в есе Д.Юма «Про самогубство». Самогубство стало предметом серйозного вивчення і обговорення на Другому Вселенському Соборі Католицької церкви за активною участю провідних суїцидологів світу. Було зроблено висновок, що у переважній більшості випадків суїцид здійснюється людиною у стані серйозного психічного розладу, коли вона втрачає адекватний свідомий контроль за своїми вчинками. До такого суїцидента не слід застосовувати церковні санкції, і якщо він був добрим християнином, жив похристиянськи, релігійне поховання його за участю священника дозволяється.

Конфесії протестантського напрямку так чи інакше погоджуються з міркуваннями англіканських теологів Д.Глетчера і Д.Робінсона, що проблема суїциду є відкритою, вимагає ґрунтового переосмислення, оскільки конкретні обставини кожної суїцидальної ситуації зумовлюються своєрідним поєднанням багатьох чинників.

У православній частині Російської імперії, до якої тривалий час належала Україна, самогубство вважалося страшним гріхом – зрадою Христа; самогубців не відспівували і не ховали на цвинтарях. За згодою християнських церков каральні органи й законодавство вживали щодо суїцидентів вельми суворих заходів.

Безумовно, що активне відношення християнських церков, іудаїзму та мусульманства до суїциду як до одного з найтяжчих гріхів, дуже стисло показано тут, утвердило й підтримує у груповій психології та психіці особистості (можливо, що на рівні її архетипних глибин) відторгнення суїцидальності від побоювання кари у потойбічному житті, кари рідним до панічного жахання, глибокої відрази, огиди.

Потужність протидії релігії суїцидальним тенденціям помітно послабила «смерть Бога» – значне поширення атеїзму, індиферентності (байдужості) до релігії, руйнування системи духовних цінностей та смислів людини, які ґрунтувалися на вірі в Бога й були психологічним джерелом її життєвої наснаги протягом багатьох століть. Людина залишилася наодинці з навколишньою дійсністю, своїми екзистенційними проблемами, стражданнями без надії на підтримку Бога. Передусім це виявилось у німецькій філософській думці. Л.-А.Фейербах намагався «вбити» Бога, стверджуючи що Бог – лише фантазійне ідеально-довершене втілення незадоволеного жадання людського серця високих почуттів і благородних взаємин, заснованих на любові. К.Маркс «нищив» Бога як персоніфіковану ілюзорну гіперкомпенсацію безсилля людини перед руйнівними природними і суспільними силами. Мовляв, «релігія – опій для народу» — засіб для задурювання і відволікання експлуатованих класів від боротьби з експлуаторами, гнобителями. Ф.Ніцше «оголосив вій-

ну» християнству за те, що воно «калічить» психіку людей, підриваючи «мораллю слабких» (євангельською) їх «здорову» волю до влади, панування. З.Фрейд прирік віру в Бога на смерть у майбутньому як «колективний невроз» і «шкідливу ілюзію», що не дає творчому потенціалу людського розуму реалізуватися належним чином.

Нищилась усталена система духовних цінностей і смислів, у лоні яких жила споконвіку людина, у яких черпала надію, віру, любов, життєву насагу. В результаті «вмерла людина», що, на думку Е.Фромма, було основною проблемою ХХ ст.

Зрозуміло, що йдеться про духовну смерть – з одного боку, про розгул аморальності, цинізму, сатанинської злоби і злочинності («Бога немає, отже все дозволено»), з іншого – про стан екзистенційної розгубленості, дезорієнтованості, тривоги, розпачу, фрустраційної стурбованості, зумовлених осмисленням і усвідомленням становища людини у світі без Бога.

Одним із істотних виявів цієї екзистенційної дезорієнтованості як складової «смерті людини» є інтелектуальне самогубство, психологія якого блискуче описана Ф.М.Достоевським у мініатюрі «Вирок» («Щоденник письменника»). Логіка «розумного самогубця», який сам виносить собі вирок, розгортається на основі фатальних фактів існування людини: на несвободі народження та смерті (людина незалежно від своєї волі і бажання приходить у цей світ і так само мусить піти з нього), на приреченості людського життя на кінець, на смерть. «Розумний самогубець» констатує, що його свідомість виявляє ці незаперечні факти і демонструє йому «нуль», до якого він неминуче прийде завтра. Його мрії, поривання душі і духу, зусилля, муки нічого не варті, бо природа знищить його, як нищить усе живе. І «розумний самогубець» доходить висновку, що в його безсумнівній якості позивача та відповідача, судді та підсудного, він не бачить іншого виходу, крім як засудити цю природу, котра так безцеремонно і нагло «виробила» його для страждань, разом з ним самим на знищення. А оскільки природу він знищити не може, то знищує себе, остаточною причиною чого є

нудьга від необхідності безневинно терпіти тиранію своєї природи [5, с.102].

Герої творів Ф.М.Достоевського, які на основі такої логіки вирішили вкоротити собі віку, претендують на цілковиту свободу власного вибору, проголошуючи атрибутом свого божества власне свавілля: мовляв, Бога немає, я сам собі бог і розпоряджусь життям незалежно ні від кого [2, с.146 – 148].

Ми вважаємо, що такий вибір аж ніяк не є абсолютно вільним. Адже самогубство – лише втеча (притім, невідомо куди!), одна із тільки двох безсумнівно можливих реалій для вибору людини – втечі від муки земного життя шляхом самовкорочення його чи прийняття цього життя. Третього не дано: людина не може обрати те, відсутність чого робить її життя приреченим на неминучу смерть, на остаточний «нуль», а відтак екзистенційно нудотним – нескінченного, сповненого високим смыслом, гармонійного буття у Всесвіті. Тому претензії людини на абсолютну свободу, на роль Бога у суїцидальному акті жалюгідні, огидні у своїй мізерності і тільки прикрості результатів для оточуючих. Зауважимо, що ми використовуємо цей аргумент у бесідах зі студентами, спрямованими на розвиток «екзистенційного імунітету щодо суїциду» (так ми умовно назвали світоглядне неприйняття, заперечення цього трагічно-жахливого вчинку). Більшість студентів зацікавлено реагують на нього і погоджуються з ним, приймають. Жодної висловленої незгоди і неприйняття ми не зафіксували.

Дослідивши усвідомлення трагічно-безвихідного становища людини на землі як чинник суїцидального налаштування, В.Джемс констатував, що за ознакою ставлення до зла, що існує в світі, людей можна поділити на «один раз народжених» – оптимістів і «двічі народжених» – песимістів. У песимістів психіка розбалансована, що, зокрема, виявляється як тотальне (всеохоплююче) розчарування і песимізм, породжені радикальною суперечністю між їх Я-реальним та Я-ідеальним. Я-ідеальне прагне до гармонії зі світом, що утворюється високим смыслом життя, органічним включенням людини як невід'ємної, необхідної час-

тини у прекрасну перспективу його нескінченного вдосконалення, що сповнює радістю буття, життєвою наснагою і натхненням тощо. А Я-реальне не знаходить таких сенсів у реальному житті, у якому все живе приречене на неминучу смерть. Усвідомлення цього факту породжує стан, який В.Джемс назвав «хворобою розвинутого інтелекту». Основними симптомами цієї «хвороби» є розчарування у життєвих принадах, агедонія (ніщо по-справжньому не тішить), нудьга, відраза до світу і до себе, що може призвести до суїциду. Єдині, дійсно дієві, на думку В.Джемса, «ліки» від «хвороби розвинутого інтелекту» – досягнення «вершини свідомості», на якій – віра у Вищий розум, у Бога, котрий надав високого сенсу людському існуванню, переймається долею людства і кожної людини, дає кожному надію і шанс на щасливе, сповнене істиною, добром і красою безсмертне життя [1, с.73 – 157].

Уражені «хворобою розвинутого інтелекту» видатні філософи М.Бубер, Е.Гуссерль, С.К'єркегор, М.Шелер, Л.Шестов, К.Ясперс та ін. створили екзистенціалізм – філософію існування. У їх творах багато відмінностей, але той «крик» відчаю, котрим завершувалось осягнення становища людини в світі кожному з них, звучить однаково. Висвітлюючи зміст «крику» відчаю, А.Камю вказував, що він – від болісної суперечності між прагненням людини до нескінченної, вічної гармонійної спорідненості зі світом, всеосяжної, космічної значущості і усвідомленням власної мізерності, кінцевості, неминучості смерті, фундаментальної байдужості світу до неї особисто і до кожної особи. Людина перебуває у стані багатоаспектних екзистенційних конфліктів: між прагненням до гармонії, досконалості, величі та реальним досвідом недосконалості світу і власної нікчемності, жалюгідності, між прагненням бути з турботою і любов'ю, родинно прийнятим, гармонійно інтегрованим, ідентифікованим соціумом та почуванням і усвідомленням нерозуміння, неприйняття, відчуженості, радикальної самотності, між бажанням жити, радіти буттю і важким тягарем безглуздості, абсурдності, жорстокості, несправедливості, виснажливості життя людини на землі, безнадійної відокремленості людей одне від одного

егоїзмом. Людина живе мріями про майбутні блага, надіями на щастя, тішиться плину часу, що наближає бажане для неї майбутнє, аж поки не приходить до шокуючого розуміння, що час – її найлютіший ворог, який неблаганно веде до старості, хвороб, смерті. Жахає її математична неблаганність. На всі прекрасні, піднесені міркування про душу вона відповідає мертвим тілом, у якому немає душі. А.Камю назвав усе це щільністю світу.

Постає екзистенційне питання: який сенс у цій щільності можуть мати зусилля, самообмеження, боротьба, муки, страждання людини?! Перша правдива відповідь: вони абсурдні, безглузді. Усвідомлення абсурдності життя людини, екзистенційну нудьгу, тривогу, тугу, відчай, породжені цим усвідомленням, А.Камю назвав «хворобою духу ХХ століття». Логічним стрижнем цієї хвороби постає питання: чи страждання, які є абсурдними, бо неминуче завершуються смертю, не гірші, ніж сама смерть, яка позбавляє від них?! А відтак, єдину дійсно серйозну філософську проблему А.Камю вбачав у самогубстві. Мовляв, добровільно піти назавжди, щоб позбутися духовної задухи, яка нестерпно отруює життя, чи залишитись, і якщо так, то чому – ось найважливіша для людини проблема філософії життя.

А.Камю з високим ностальгічним пафосом підкреслює, що людина позбулася б екзистенційної нудьги, тривоги і відчаю, якби переконалася, що її життя має якийсь високий сенс, що якби людський розум відкрив у примарно-мінливих контурах феноменів вічні, непохитні, доцільні відношення, а в їх основі – довершений, абсолютний принцип, він став би щасливим. Тут за таким Абсолютом – квінтесенція драматизму людського життя. Але людина ніяк не може відкрити цей Абсолют достовірно, знати про нього напевне. Вона, принаймні поки що, спроможна лише фантазувати з цього приводу.

Прірву між достовірністю абсурдності свого існування та абсолютно довершеним сенсом, якого вона намагається йому надати, людина не може здолати. У неї є чисельні істини, але немає Істини, яка б рятувала її від екзистенційного відчаю. Критичний, об'єктивний філософський ро-

зум, здатний сміливо дивитися в очі правді і не тішити себе ілюзіями та фантазіями, на думку А.Камю, має підстави тільки для констатації ірраціональності світу і абсурду як єдиного зв'язку між світом і людиною. Він критикує тих філософів-екзистенціалістів, які, поринувши в глибини відчаю абсурдності людського існування, знайшли порятунком у Бога за допомогою позбавленого наукової аргументації чистої віри — бездоказового й безумовного прийняття релігійних догматів як абсолютно істинних. Так, С.К'єркегор вбачав у ірраціональності, суперечливості, безглуздості з позиції логіки людського мислення визначальний критерій релігії. А відтак закликав людей цілковито пожертвувати своє мислення, інтелект Богові, як неспроможних знайти Істину, сповнену високого смислу і радості буття. Завдяки такій жертві, «інтелектуальному падінню», як цей акт назвав А.Камю, віруючий здобуває екзистенційний тріумф. Він цитує Л.Шестова: «Єдиний вихід там, де для людського розуму немає виходу. Інакше навіщо нам Бог? До Бога звертаються за неможливим. Для можливого і людей достатньо».

Звернення філософів-екзистенціалістів до Бога, релігійної віри за порятунком від екзистенційного відчаю А.Камю назвав «Втечею від Абсурду», глибину і витонченість їхнього осмислення ситуації людини у світі, що приходить до віри в Бога — «патетичним фокусництвом» і «приниженим мисленням». Мовляв, уся могутність Абсурду і саме його існування полягає в його здатності породжувати екзистенційний відчай, трощити екзистенційні надії, у його існуванні за умови протистояння йому людини. А віднесення абсурдності її існування до компетентності Бога ліквідує його — Абсурд розчиняється у вищій істинності нескінченності буття в Його лоні, до якого людина прилучається вірою. Що ж, це справді так.

Але, на думку А.Камю, мужній людський розум, який він називав абсурдним (це розум, що збагнув Абсурд, перейнявся ним і протистоїть йому), здатний витримати жах екзистенційного відчаю, не втікаючи від нього у самоману, ілюзії релігійної віри. Філософи, які «втікають від абсурду», вважають людський розум марнотою, тому що

визнають вищість над ним божественної мудрості. Люди абсурду також вважають людський розум марнотою, але стоять на тому, що немає переконливих свідчень наявності чогось вищого за нього. Мовляв, розум ґрунтується на ясності. Визнання ж незбагненого для нього Трансцендентного (Надприродного), покликаного прояснити ірраціональність, абсурдність життя людини на Землі, нічого не прояснює, бо неможливо прояснити ірраціональне ірраціональним – пояснити не поясненне не пояснюваним. Абсурдний розум не вдається до таких прийомів, а протиставляє себе ірраціональній абсурдності світу. Він не бажає платити будь-яку ціну за надію і тому приймає світ, у якому немає надії, і себе у ньому.

Абсурдний розум, який прагне ясності, не знаходить жодних підстав і для цілковитого заперечення існування Бога, надприродного світу. А.Камю, як і М.Хайдеггер, підкреслює, що його філософія не лише не намагається розв'язати проблему існування Бога, а навіть не торкається її. Він припускав, що, можливо, Бог відкриється людині, коли її совість утвердить у її бутті благо та святість, покладе їх в основу повсякденних людських взаємин. А Камю лише стверджував, що в людському житті відсутні зрозумілі, збагненні для людського розуму свідчення присутності божественних сил.

Людина абсурду, за А.Камю, має жити з максимально можливою для неї активністю, а не чинити самогубство. Вона не знає, чи має світ якийсь вищий, надприродний смисл, а відтак відмовляється від релігійного тлумачення породжених усвідомленим абсурдом темноти і незнання як світла єдино істинного знання, розуміє, що це екзальтована лірика, і мужньо приймає безнадію. Пекло людського життя є її єдиним царством. Вона бунтує проти абсурдності свого існування – її світовідчуття, світосприймання, життєві проблеми загострюються, її переповнюють усі сильні пристрасті людського серця, приходять гостре почування краси й поезії форм та барв. Вона живе тим, заради чого, за Ф.Ніцше, варто жити на землі: мужністю, мистецтвом, музикою, танцем, розумом, духом – усім перетворюючим, витонченим, божевільним, божествен-

ним. А. Камю додає до цього голос плоті, ніжність, творчу діяльність, благородство, шляхетність. Таке життя – бунтівний виклик людини абсурду абсурдному світу. Цей бунт не переслідує якусь мету, адже у ньому навіть не жевріє надія на розв'язання головних екзистенційних проблем людини. Але у безнадійності цього бунту немає забитості, сумирності, депресивних емоційних переживань, паралізованості волі, сприятливих щодо суїцидальності. Бунтівна боротьба людського розуму із силами, які дуже переважають його, велична, піднесена, прекрасна. Захопленість нею не залишає місця для психічної кволості і немічі, що може завершитися суїцидом [3, с.23 – 74].

В екзистенційних бесідах зі студентством ми зауважуємо, що такий витончено благородний, піднесено мужній, філософськи філігранний бунт вимагає, на нашу думку, певних мазохістських якостей. Суб'єкт сповнюється наснагою до життя, боротьби, бунту, натхненням до творчості від фрустраційного страждання, від муки екзистенційної безнадії й відчаю, від усвідомлення приреченості на неминучу смерть, тобто від розуміння й почування безглуздості цієї наснаги. Щоб такий психічний стан став джерелом життєвої наснаги, він мусить бути своєрідною «пекельною» насолодою. А це і є специфічний мазохістський прояв. Напевно, що осіб, здатних до такого «екзистенційного мазохізму», порівняно небагато. І якщо віра в Бога рятує «немазохістську» більшість від страждань екзистенційного абсурду, які є сприятливими щодо суїцидальності, то це вагома підстава для констатації її високої психопрофілактичної та психотерапевтичної ефективності, зокрема і щодо суїцидальних тенденцій екзистенційного характеру.

Разом з цим, людина з нормальною психікою, не обтяженою садистсько-мазохістськими комплексами, агресивністю, жорстокістю, підступністю, мізантропією прагне розумних, справедливих, добросердних, приязних взаємин. Реалізація цього прагнення, як свідчать здобутки гуманістичного напрямку в психології, є потужним джерелом душевного комфорту, радості буття. Намагання людей уникнути цинізму, бездуховності, морального нігі-

лізму, ворожнечі, агресивності, утилітаризму, меркантилізму, необхідності чинити злочини, щоб виживати, конформістської покірливості, приниженості, знущань часто приводять їх до релігії, до релігійних духовних цінностей. У вірі в Бога чимало людей знаходить втіху, релаксацію, духовне піднесення, гідність, душевний спокій, радість буття, що потужно протидіє суїцидальності.

Наведені психологічні міркування щодо бунту людини абсурду та релігійної віри викликають зацікавленість у студентської молоді, спонукають до екзистенційних дискусій, які практично завжди закінчуються визнанням благотворного впливу віри в Бога на психіку людини, зокрема її потужної протидії суїцидальності.

Позитивний потенціал релігійних почуттів долає меланхолію, депресію, відчай, безнадію, емоційний дисбаланс, які є емоційними чинниками суїцидальності, надає людині душевної рівноваги, сповнює її життя сенсом. Людина, усвідомлюючи свою недосконалість, піднімається на вищій щабель буттєвості, на рівні якого її позитивний потенціал поєднується з Величним. «Навернення, відродження, набуття благодаті і віри, досягнення внутрішнього миру – все це вирази, що означають повільний чи миттєвий процес, яким роздвоєна душа, що усвідомлює себе негідною і нещасливою, приходить до внутрішнього об'єднання, до усвідомлення своєї праведності і до почування щастя: вона знаходить тверду опору в своїй вірі у реальність того, що їй відкрили її релігійні переживання» [1, с.157]. Душевна криза, нестерпний депресивний біль, відчай, тривалі негативно забарвлені емоційні переживання обертаються для людини катарсичним екстазом щастя, найвищим ступенем захоплення, блаженства, зумовленого почуванням розчинення особистісного «Я» у Вищій істоті.

Потужний емоційно-катарсичний ефект релігії є вершиною її психотерапевтичної ефективності. Катарсис інтенсивно звільняє від негативно забарвлених емоційних переживань та песимістичних думок, стимулюючи екстатичну, екзальтовану радість і величезне душевне полегшення шляхом бурхливої розрядки гнітючого психічного

напруження.

На катарсис як на один з найбільш давніх ефективних психотерапевтичних методів вказував один із засновників гуманістичної психології К.Р.Роджерс. Гуманістична психологія прагне розв'язати глибокі, болісні конфлікти особистості за допомогою посилення її «Я». Цьому, на думку К.Роджерса, може активно сприяти сповідь як ритуальний складник, видимий елемент християнського таїнства покаяння, яку практикують католицькі та православні церкви. Сповідь спрямована на досягнення катарсичного ефекту, завдяки якому людина звільняється від психічної напруги, від страхів, тривог і почуття провини, які породжують здебільшого підсвідому потребу у самопокаранні, що є істотним психологічним чинником суїцидальності. Повіривши в процесі сповіді у те, що здобула прощення найвищої морально-регулятивної інстанції, людина і сама прощає себе, позбуваючись почуття провини та прагнення самопокарання. Втіха і надія, які виникають при цьому, послаблюють страхи і тривоги [7, с. 42 – 68].

Г.-В.Олпорт вважав, що релігія є вкрай потрібним людині інтегратором її психіки. За його спостереженнями, невротична особистість, як правило, жалкує з приводу свого минулого, ненавидить своє сьогодення і боїться свого майбутнього. Релігія ж пропонує прощення за гідне жалю минуле, прийнятний, сповнений, якщо не радістю буття, то принаймні душевним спокоєм смисл теперішнього й оптимістичне сподівання на майбутнє, і цим самим потужно протидіє формуванню суїцидальності.

На важливість віри в Бога для психічного здоров'я особистості вказував К.-Г.Юнг. Він наголошував, що релігія є універсальною системою психотерапії, яка зцілює нестерпні душевні страждання людини, стабілізує її психіку, й смерть Бога у її душі неодмінно приведе до втрати людиною самої себе. Запоруку успішного психотерапевтичного функціонування релігії К.Юнг вбачав у співробітництві психологів та теологів. Психотерапевт не зможе ефективно лікувати, якщо не візьме на озброєння релігійні системи зцілення: «людина, яка виступає від імені медицини, завжди є для іншої водночас і її священником, рятівником

душі, а релігії – це системи, які зцілюють душевні недуги» [12, с.70].

Західна психологія давно ґрунтовно й ефективно використовує релігію (її вітальні, життєдайні основи) у психотерапевтичній, психопрофілактичній, психорегулятивній діяльності. У США, західноєвропейських країнах сформувалась пасторська психологія – галузь знань, основною проблематикою якої є шляхи та способи ефективного психорегулятивного впливу священнослужителів на психіку людей [5, с.189].

Ґрунтуючись на знаннях законів психіки, пасторська психологія розробляє ефективні методи впливу на віруючих. Релігійна психотерапія виникла в руслі «Руху св. Еммануїла» (Бостон, 1905). Засновники цього руху виступали за співробітництво священників і лікарів. Водночас в Англії виникає «Союз здоров'я», представники якого пов'язують лікувальну практику з релігією. Принципи релігійної психотерапії розробляли А.Бойзен, К.Гумпертс, Р.Мей, К.Штольц та ін. У 1961 році Американська медична асоціація організувала відділення медицини і релігії, при медичних закладах відкрилися відділення релігії. При Техаському медичному центрі створюється Інститут релігії, який починає здійснювати медичну і психіатричну підготовку священників. Багато психологів-релігієзнавців вважають, що релігія переважає психологію і психіатрію в ефективності лікування душевних недуг.

Взірцем ефективної психопрофілактики і психотерапії засобами релігії є логотерапія В.Франкла. Немає іншої психотерапевтичної концепції особистості, яка була б настільки особистісно вистраждана, загартована в горнилі пекла нацистського табору. Випробувавши усі жахи нацистських концтаборів на собі, В.Франкл виходив з того, що релігійна віра надавала в'язням сенсу життя навіть у жахливих умовах Освенціма і Дахау. Він писав: «...чи не слід нам припустити, що над людським світом здійснюється перевершуючий її і недоступний для неї світ, чий надсмисл здатний надати смислу її стражданням» [8, с.20]. Людина прагне віднайти сенс життя і переживає сприятливий для суїцидальності екзистенційний вакуум,

якщо це прагнення залишається нереалізованим. Основна ідея логотерапії – знаходження особистістю за допомогою психотерапевта високого смислу свого життя. Для релігійної людини, за В.Франклом, питання про сенс життя взагалі не виникає, тому що щиросердна віра в Бога сповнює усе її єство глибоким життєдайним смислом. Відтак логотерапія є дієвим терапевтичним засобом, спрямованим на подолання психологічних проблем суїцидента. Вона може допомогти потенційному суїциденту здобути прагнення жити, повернувши його до смислу. В.Франкл підкреслював, що не людина ставить питання про сенс свого життя – життя ставить ці питання перед нею. Сенс буття є необхідним його фундаментом: серед в'язнів нацистських концтаборів виживали не найздоровіші і наймолодші, а ті, хто мав дуже цінну для себе життєву перспективу, спроектований у майбутнє високий життєвий смисл. Логотерапія шукає абсолютно життєдайний, життєствердний смисл, який не втратить свого потенціалу за будь-яких обставин, завжди оберігатиме й зміцнюватиме людину. Саме таким є смисл життя, який пропонує релігія. Віра в Бога найбільшою мірою підтримувала й надіяла величезною духовною силою та терпінням в'язнів концентраційних таборів, допомагає «не зламатись» у здавалося б нелюдських умовах існування [10, с.251-277].

Е.Фромм показав, що західне суспільство, культивуючи орієнтацію людини на володіння та споживання, стало патологічно хворим, породило «шизоїдну», «невропатичну» особистість з великим потенціалом ауто деструктивних проявів. Відтак, він дійшов висновку, що тільки релігії, які ґрунтуються на істинно гуманістичних цінностях духовної свободи, братерства, любові, незалежні у своїх глибинних основах від суспільних пріоритетів, можуть гармонізувати та «врятувати» занепадаючи особистість від психічних та фізичних руйнацій і само руйнацій. Він доводив, що ці релігії здатні відвернути людей від руйнівних «ідолів» володіння та споживання до життєдайних ідеалів, високого сенсу життя [11, с.97-183].

Висновки. Опитування репрезентативних вибірок сту-

дентської молоді засвідчують, що серед студентства, яке вважає себе віруючим в Бога, відсутні, принаймні виразно усвідомлювані налаштування і думки суїцидального характеру.

Антисуїцидальні табу та імперативи релігії потужно протидіяли і протидіють самознищенню людей. Суїцид не є абсолютно вільним вибором суб'єкта, котрий дійшов висновку, що страждання, якими сповнене земне життя людини, безглузде (абсурдне), оскільки немає переконливих свідчень існування Бога, а кінець один – смерть («хвороба розвиненого інтелекту»). Адже суб'єкт в межах альтернативи – залишитись мордуватись у світі, очікуючи смерті, чи добровільно піти з життя, притім, невідомо куди. Він не може вибрати радикального порятунку – надію на інтеграцію у гармонійну нескінченність досконалого Космосу.

Екзистенційний вибір «людиною абсурду» (А.Камю) земного життя з орієнтацією на його високі принади без віри в Бога і надії на безсмертя душі, вимагає специфічних якостей мазохістського характеру – сповнення життєвою наснагою від сталої муки усвідомленої абсурдності існування людини на землі. Вочевидь, що таких суб'єктів небагато. Більшість знаходить порятунок від екзистенційних сумнівів у «Втечі від Абсурду» – вірі в Бога.

Релігійна віра була і є єдиним світоглядним утворенням, яке вирішує основну екзистенційну проблему людини – її смертність, сповнює її високим смислом буття, скеровує на спосіб життя, який приносить духовну втіху, а відтак, являє собою потужний психотерапевтичний, в тому числі і антисуїцидальний чинник.

Список джерел:

1. Джемс В. Многообразие религиозного опыта / Джемс В. – СПб.: Андреев и сыновья, 1993. – 418с.
2. Достоевский Ф.М. Полное собр.соч.: в 30-ти томах / Достоевский Ф.М. – М.: Худож.лит., 1981. – Т.23. – 424с.
3. Камю А. Бунтующий человек / Камю А.; [пер. с фр.]. – М.: Политиздат, 1990. – 415с. – (Мыслители XX века).
4. Основи психології: підруч. / [ред. О.В. Киричука, В.О.Роменця]. – К.: Либідь, 1996. – 632с.

5. Психологія релігії: посіб. / [В.П.Москалець]. – К.: Академвидав, 2004. – 240с. – (Альма-матер).
6. Психологія суїциду: посіб. / [ред. В.П.Москальця]. – К.: Академвидав, 2004. – 288с. – (Альма-матер).
7. Роджерс К.С. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Роджерс К.С. – М.: Прогресс, 1994. – 480с.
8. Франкл В. Психотерапия на практике / Франкл В.; [пер.с нем].– СПб.: Речь 2001.– 256с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Франкл В. – М.: Прогресс, 1990. – 368с.
10. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия / Франкл В. – СПб. Речь, 2000. – 286с.
11. Фромм Э. Психоанализ и дзен-буддизм / Э. Фромм, Д.Судзуки, Р. де Мартино // Дзен-буддизм и психоанализ. – М.: Весь мир, 1997. – С. 97 – 183.
12. Юнг К.Г. Бог и бессознательное / Юнг К.Г.– М.: Олимп, ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 480с.

@ Москалець Віктор, Олійник Алла, 2018.

Олійник Алла. Релігійний світогляд як регулятор ставлення людини до самогубства

У статті проаналізована проблема впливу релігії, релігійного світогляду на рівень суїцидальності індивідів в середовищі. Завдяки антиаутодеструктивному впливу релігія справедливо вважається одним з найважливіших регуляторів ставлення людини до самогубства. У багатьох країнах світу релігійно-культуральні традиції, пов'язані зі ставленням до явища суїциду, відіграють величезну роль у регуляції рівня суїцидальної активності.

Ключові слова: аутодеструктивність, релігія, релігійно-культуральні традиції, релігійний світогляд, суїцид, суїцидальні тенденції.

Постановка проблеми. Релігійна віра, релігійний світогляд потужно впливає на людську свідомість, є одним із найважливіших регуляторів ставлення людини до самогубства. Релігійна віра передбачає цілковиту довіру, переконання – повне світоглядне й психологічне прийняття основних положень конкретної релігійної системи, визнання релігійної істини за відсутності необхідних доказів, вшановування, схвалення. Будучи «матрицею» культури, пронизуючи все суспільство, релігія впливає на вчинки людей не лише релігійних, але й нерелігійних. Більшість відмінностей у суїцидальній поведінці національних груп цілком можна пояснити відмінностями у їхніх релігійних віруваннях та традиціях.

Наука не спроможна звільнити людину від мук невтішного існування, тому що не володіє таким потужним вітакультурним, антисуїцидальним потенціалом, як релігія.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Теоретико-методологічною основою дослідження стали соціологічна

теорія суїциду Е. Дюркгайма, концепції Е. З. Фромма про гуманістичні та авторитарні релігії, Г. У. Олпорта щодо взаємозв'язку психічного здоров'я та релігійної орієнтації особистості, психологія суїциду та психологія релігії В. П. Москальця (трактування релігійної віри як надпотужного антисуїцидального чинника) та ін.

Мета статті полягає в обґрунтуванні значущого впливу релігії, релігійного світогляду у регуляції ставлення індивідів до самогубства, необхідності використання вітакультурних основ релігійної віри в цілях психопрофілактики аутодеструктивності.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать статистичні дані, суїцидальність корелює з особливостями віросповідання: у країнах з різним релігійним ставленням до факту самогубства спостерігається далеко неоднаковий рівень суїцидальності індивідів. На індивідуальному рівні ці відмінності не настільки помітні, як на рівні колективному, коли чисельність, розподіл, способи та мотиви самогубств чітко вирізняють одну культурну общину від іншої.

Україна за останні десятиліття увійшла до групи країн з високим рівнем суїцидальної активності, причому істотно вищий показник суїцидальності реєструється у розвинутих промислових областях України.

У порівнянні більш благополучна ситуація – у західних регіонах країни – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях. Зауважимо той факт, що практично завжди є підстави для сумнівів щодо абсолютної достовірності даних про рівень суїцидальної активності у тому чи іншому регіоні, тій чи іншій країні – самогубства іноді кваліфікуються як нещасні випадки, а суїцидальні спроби не фіксуються взагалі тощо, але все ж ці дані адекватно відображають загальні тенденції.

Як вважає О.В.Тімченко, однією з основних причин відносно стійкого суїцидального бар'єру у західних областях України є міцні релігійні традиції порівняно з південно-східною частиною країни [13, с.69 – 73].

Умовно конфесії можна поділити на антисуїцидальні, в яких моральні та психологічні заборони на шляху до самогубства надзвичайно жорсткі, і конфесії, які не вважа-

ють самогубство абсолютним злом. До антисуїцидальних відносяться християнство, іслам та іудаїзм [5, с.89 – 92].

У країнах з мусульманським віросповіданням: Азербайджані, Таджикистані, Єгипті, Йорданії, Ірані, Катарі, Кувейті, Сирії, Бахреїні, Албанії зареєстровано найнижчий рівень самогубств і дещо вищі – в Туркменістані, Узбекистані. Низький рівень самогубств у даному середовищі пов'язують зі стійкими релігійними та національними традиціями, які вкрай негативно засуджують добровільне позбавлення себе життя. Іслам трактує самогубство як найтяжчий гріх, як порушення кісмету, згідно з яким доля людини – в руках Аллаха і вона не сміє видерти її з Його рук, вкорочуючи собі життя. Але наставляє, що у випадку загрози полону вірний мусульманин має вбити себе. Альтруїстична самопожертва в боротьбі з ворогами, з невірними всіляко заохочується, насамперед перспективою опинитися в раю відразу після її завершення [11, с.32].

Після країн з мусульманським віросповіданням найнижчі показники суїциду зареєстровано в іудейському середовищі.

Існує думка, що низький рівень суїцидальності в країнах іудейського віросповідання, як і мусульманського, пов'язаний перш за все з суворо-нетерпимим ставленням їх релігії до суїциду. Іудаїзм категорично забороняє будь-які дії індивіда, спрямовані проти життя (контрацепції, аборти, евтаназію, аутопсію) [6, с.152]. Виняток – самопожертва у збройній боротьбі.

Проте в деяких джерелах можна знайти, що іудаїзм допускає самогубство при невиліковних хворобах. У Старому Завіті описано багато випадків самогубств, які не лише не засуджувались, але й звеличувались, тому що зберігали честь та гідність, здійснювались в інтересах власної країни. Такими були самогубства Авімелеха, Самсона, Агітофеля. Наприклад, Авімелех, цар Ізраїлю, якому жінка проломила череп камінням, попросив свого зброєносця вбити його мечем, що й було зроблено (Суд 9:54). Покінчив життя самогубством й Самсон, який звалив на себе та своїх ворогів дах будинку (Суд 16:30). На власний меч кинувся Саул після того як зброєносець відмовився його вбити,

коли його наздогнали вороги; також покінчив з собою і зброєносець Саула (1 Цар 31:4). АгітофельГілонянин, радник Давида, який зрадив його, покінчив з собою від докорів нечистої совісті (2 Цар 17:22), як і Іуда, що зрадив Христа (Мф 27:5). Історично встановлені масові самогубства, наприклад у фортеці Масада (73 р. до н. е.), коли 960 євреїв на чолі з Єліазаром покінчили життя самогубством, щоб не потрапити у полон та рабство до римлян [5, с.89 – 92]. Е.Дюркгайм пояснював низьку схильність іудеїв до суїциду порівняно з прихильниками інших віросповідань винятково міцним почуттям солідарності, самодостатності та єдності іудейського середовища, великою стійкістю релігійної доктрини іудаїзму, високим рівнем їх релігійних традицій та низьким рівнем їх морального індивідуалізму [2, с.173].

Після іудейського середовища найнижчі показники суїцидальності зареєстровано у країнах з виразним домінуванням католицизму: Італії, Іспанії, Колумбії, Мексиці, Нікарагуа, Португалії, Перу, Філіппінах, Бразилії, Гватемалі, Гондурасі та ін., хоча є і винятки (Угорщина, Литва, Словенія), зумовлені тими чи іншими специфічними для них чинниками.

Істотно вищим є рівень суїцидальної активності у православних країнах (Росії, Білорусії, Молдові, східних регіонах України, Болгарії, Румунії), у країнах з переважанням протестантизму (Латвії, Фінляндії, Естонії), буддизму (Шрі-Ланці), синтоїзму, поширеного в Японії, хоча, як свідчать дані, і тут є винятки (Греція, Ямайка, Багамські острови, Барбадос, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Таїланд, де зареєстровані низькі рівні суїциду).

Вірогідно, що у показниках прибалтійських країн та Росії дається взнаки так званий угро-фінський феномен. Давно встановлено, що народи угро-фінської групи: удмурти, мордва, марійці, уторці, фіни, естонці – помітно переважають усіх інших за кількістю самогубств. Так, у деяких удмуртських селах ще наприкінці ХІХ ст. кількість завершених суїцидів досягала 150 на 100 000 населення. І це при загальному показнику по всій Росії – 3. Нагадаємо, що удмурти, мордва і марійці проживають на території

Російської Федерації. Фіни, угорці, тепер вже й естонці живуть у якісно інших, кращих соціально-економічних умовах. Але і там страхотливо багато людей у розквіті літ вкорочують собі життя. Наука не дає однозначного пояснення цього феномену. Однак можна виділити ряд етнокультуральних факторів, які сприяють високій суїцидальній активності фіно-угорців [10, с.8].

Першим із них вважається фактор релігійної моралі. На відміну від слов'ян, які мають більш як тисячолітню історію християнства, для якого самогубство є найтяжчим гріхом і внаслідок цього ненормативним та засуджуваним вчинком, у фінно-угорських народів такі обмеження практично відсутні. Це пов'язано з тим, що християнство увійшло в їх культуру лише 350 років тому, причому значною мірою примусово, що перешкоджало укоріненню у свідомості людей принципів християнської моралі.

Наступний фактор визначається наявністю національних (фактично язичницьких) традицій фінно-угорських народів, до числа яких відноситься віра у потойбічне життя в новій якості й відповідно відсутність страху перед смертю. Тому самостійний відхід з життя передбачає швидке й легке повернення у нього.

Третьою етнокультуральною особливістю суїцидентів-фіно-угорців є їх антипаційна упередженість. Справа у тому, що фінно-угорська культура накладає табу на різноваріативне прогнозування життя, диктуючи необхідність передбачення лише позитивних подій. Як наслідок, неспівпадіння особистісного прогнозу розвитку ситуації з її реальним несприятливим перебігом може прийняти психотравмуючий та суїцидогенний характер [7].

Найбільш переконливе пояснення утрово-фінського феномену знайшли судмедексперти з Іжевська (столиці Удмуртії). У всіх досліджених ними суїцидентів виявилася глибока патологія найважливіших залоз ендокринної системи – гіпофізу та наднирників. Функціонування цих залоз визначає емоційний стан людини і тварин. Їх послаблене функціонування спричиняє загальну слабкість, втомлюваність, виснаження, інтенсивні негативно забарвлені, депресивні емоційні переживання: сум, тугу, відчай, загальну

відразу, апатію тощо. Не знаходячи інших способів позбутися таких болісних переживань, людина може вдатися до самогубства. Невідомо, який катаклізм спричинив таку страхітливую особливість у генному механізмі угро-фінських народів. Це тим більш незрозуміло, що ці народи об'єднуються на мовній основі: їх расово-етнічні особливості розмиті і розпливчаті [10, с.8].

Можливо, що якийсь радикал угро-фінського феномену впливає на високий показник суїциду і в Латвії та Литві, а також у Швеції, яка протягом багатьох років посідає одне з перших місць в Європі за цим показником, Швейцарії, Франції, Хорватії.

З точки зору Е.Дюркгайма, основні відмінності католиків та протестантів за рівнем їх суїцидальної активності пов'язані з тим, що протестантська церква характеризується меншим ступенем інтегрованості, значно більшою свободою щодо релігійних питань, відсутністю єдиної релігійної доктрини, вищим рівнем морального індивідуалізму її прихильників. На противагу протестантизму, католицизм відзначається непохитною унітарністю, високим ступенем інтегрованості, вся його ієрархічна структура вибудована з мистецькою довершеністю й радикально запобігає будь-яким відхиленням від релігійної традиції [2, с.171]. Тобто основний антисуїцидальний профілактичний вплив релігії видатний соціолог пов'язував виключно з рівнем інтегрованості тієї чи іншої релігійної общини. Переконаливий факт на підтвердження цієї позиції: Грузія є православною країною, але рівень суїцидальної активності тут дуже низький (на відміну від більшості православних країн), що пояснюється високим рівнем історично складених національних традицій, котрі міцно інтегрують грузинську націю.

Східні релігії: брахманізм, буддизм дотримуються доктрини: усе, що прив'язує людину до життя, є причиною страждань, а відтак ставляться схвально до зречення плоті. Саме у цьому вбачається основна причина високих суїцидальних показників країн, населення яких сповідує ці релігії.

Самоспалення буддистських монахів як акт протесту

проти війн та інших варварств сучасної цивілізації не виходять за межі їх релігійних норм. Для буддизму припинення життя у нирвані – особлива форма самогубства, що несе у собі глибокий філософський та релігійний зміст. Самогубства були поширені в Індії та Японії: вони глибоко укорінені в їх релігійних та національних традиціях. У Японії ритуальне самогубство, яке отримало назву «харакірі» або «сеппуку», передбачало розтинання собі самураями черева і горлянки. Японці вірять, що душа знаходиться у череві, й розтинаючи його у випадку загрози полону, дух самурая стає вільним. «Харакірі» було вчинком, гідним поваги, славетної смерті японських військових, законом військової касты.

Індуїстський обряд «саті» (із санскриту перекладається як «вірна дружина») – самоспалення вдови на поховальному вогнищі чоловіка, який налічує вже близько трьох тисяч років, практикується і по сьогоднішній день: декілька тисяч вдів щорічно спалюють себе. Індуїсти вважають саті надійним засобом спокутування своїх гріхів та покращення власної карми (сукупність діянь, вчинків людини у теперішньому й попередніх втіленнях її душі, які фіксуються і зберігаються духовним способом і визначають її долю). Відомий масовий обряд самоспалювання та самоутоплення в Індії «дікша», через який індуїсти прагнули спокутувати гріхи та цілковито «звільнитися» від земних страждань – досягнути «мокші». У деяких частинах Північної Америки та у племен маорі в Новій Зеландії вдови також добровільно позбавляли себе життя шляхом самоудушення [12, с.35].

В усі часи самогубство було досить поширеним явищем і в Китаї. Великою мірою це пояснюється тим, що конфуціанство визнає самогубство як єдино правильний вихід із край важких ситуацій, у тому числі при нестерпних болях, невиліковних хворобах.

Отже, самогубство за певних обставин трактувалося синтоїзмом, індуїзмом, конфуціанством як обов'язок індивіда. Нехтуючи цим обов'язком, він зазнавав ганьби та певних релігійних санкцій. Таке релігійно-культуральне ставлення до суїциду закономірно виявлялось та виявля-

ється в показниках суїцидальності.

У доктрині багатьох деструктивних культів ідея самогубства як досягнення якогось вищого духовного сану посідає чільне місце. Наприклад, у 1978 р. світ сколихнула трагедія – 913 прихильників секти «Народний Храм» вкоротили собі і своїм дітям життя у джунглях Гайани. Засновник і лідер цієї секти Джим Джонсон готував її 15 років. Самогубство було складовою частиною його філософії, – розповідав один з членів секти Тім Стоен. Кожен, хто приходив у «Народний Храм», не тільки підписував пакт про самогубство, але й неодноразово готувався до нього під керівництвом самого Джонса [16].

Лідери подібних організацій практикують приховане психологічне насильство, що виражається в незаконному контролі над свідомістю, поведінкою і життям тих, хто опинився у їхніх тенетах. Спеціально використані психологічні методики в більшості випадків спричиняють глибокі зміни самосвідомості, депресію й інші явища, властиві стану, близькому до самогубства. Найбільш відомими фактами самогубств і загрози самогубств членів тоталітарних сект і деструктивних культів, окрім «Народного Храму», є:

- масові спалення адептів культу Д.Кореша «Гілка Давидова» (Техас, США, квітень 1993 р.);
- масове самогубство послідовників секти «Біле братство», яке ледь не сталося у Києві восени 1993 р.;
- самогубства й убивства адептів «Ордену Храму Сонця», 48 осіб – Швейцарія, жовтень 1994 р.; 16 осіб – французькі Альпи, грудень 1995 р.;
- епідемія самогубств підлітків у Красноярському краї в 1999 році, у яких знайдено літературу «Свідків Ієгови», хоча керівники цієї секти не лише не закликають своїх адептів до самогубства, а й застерігають від нього;
- самоспалення й убивство членів релігійної організації «Відновлення десяти заповідей Господніх» (Уганда, березень 2000 р.) [3, с. 107].

Наведені факти ще раз переконують у потужності релігійного впливу на свідомість людей, у тому числі й фор-

мування у них аутодеструктивних нахилів.

Однак усе це лише тенденції, хоч і виразні, вельми помітні, які не є суворою закономірністю, адже однозначно судити про вплив лише релігійної ідеології на частоту суїцидів у популяції у відриві від історичного та різноманітного соціокультурного контексту, а також індивідуальних характеристик, як справедливо підкреслює Л. М. Юр'єва, некоректно, тому при вивченні проблеми зв'язку феномену самогубства та сучасних релігій необхідно враховувати усі фактори в комплексі.

На нашу думку, в основу психологічної концепції впливу релігії на суїцидальність мають лягти положення Е. З. Фромма про гуманістичні та авторитарні релігії.

За Е. З. Фроммом, гуманістичні релігії є надійним захистом, пристанищем для стражденної душі людини. Вони дають зрозумілу та обнадійливу відповідь на питання про сенс людського існування, «сприяють людському розвитку, розкриттю власне людських сил». У сучасному суспільстві існує дуже багато різних форм примітивних релігій та культів, індивідуалізованих форм релігії, але «врятувати» стурбовану душу сучасної людини спроможна лише істинно гуманістична релігія. До гуманістичних релігій він відніс ранній буддизм, вчення Ісайї, Ісуса, Сократа, Спінози, релігія Розуму у Французькій революції, даосизм – філософське і релігійне вчення Китаю IV – III ст. до н.е., в основі якого лежить «дао» – сутність, що не пізнається розумом, першопричина світу, «матір усіх речей». Ядром гуманістичної релігії, на думку Е. З. Фромма, є безпосереднє переживання людиною своєї екзистенційної ситуації, морально-психологічної буттєвості, єдності, спорідненості зі всіма живими істотами, що ґрунтується на розвитку здатності «любити інших так само, як саму себе», самотрансцендування власного «Я». Будучи прилученою до такої релігії, людина не почувається покинутою, нікчемною, самотньою, роздвоєною, а навпаки – щасливою, духовно могутньою, реалізованою. Авторитарна релігія – це релігія відчуженої людини, яка тільки позірно прагне усунути будь-які прояви деструктивності у психіці людини, та не дає їй справжнього щастя, внутрішньої гармонії та спо-

кою. Авторитарна релігія — продукт цивілізації, суспільства, в якому людина пригнічує людину, де особистість стає засобом, а не ціллю [15, с.167–168]. Елементи авторитаризму простежуються в сучасних релігійних системах (зокрема, в іудаїзмі, ісламі, католицизмі, православ'ї). І хоча неприйнятне ставлення до феномену самогубства багатьох авторитарних релігій безперечно позитивно впливає на регуляцію суїцидальності, безальтернативна гуманітарно-гуманістична парадигма порятунку та прогресу людства вимагає будувати всі концепції, пов'язані з релігійною вірою, на засадах принципу гуманістичних релігій.

За Е. З. Фроммом, гуманістично зорієнтовані релігії ґрунтуються на істинно гуманістичних принципах духовної свободи, братерства та любові, незалежні у своїх глибинних основах від суспільних пріоритетів, можуть гармонізувати та врятувати психіку людини від деструктивного впливу утилітарно-техногенної цивілізації, ефективно протидіють аутодеструктивності. Рятівним у даному випадку є не так традиційна релігійна свідомість зі своїми законами та заборонами, як сама благодатна сила Бога. Саме ця сила може і має трансформувати хворобливий стан людини у нормальний, а потім покращити його й удосконалити.

Захоплюючись поглядами гуманістично спрямованого вчення дзен-буддизму (японський варіант буддизму) і запозичивши у нього багато цінного для побудови власної теорії гуманістичного психоаналізу, Е. З. Фромм зорієнтував її на звільнення психіки людини від деструктивності. Психоаналіз прагне подолати процес відчуження людини, а дзен — перетворити нудне, монотонне, безсміслене життя в мистецтво, сповнене внутрішньою творчістю. Е. З. Фромм наголошував, що саме системний підхід психоаналізу та дзен-буддизму спроможний подолати внутрішню агонію людини, дозволить їй увійти в інший вимір буттєвості, піднятися над традиційним світобаченням, яке завжди обмежене як біологічними, так і соціальними та психологічними чинниками, досягнути стану просвітлення (саторі) [14, с.97–183].

Е. З. Фромм намагався розробити модель ідеального суспільства, яке не було б «отруєне» деструктивністю. Він створив свій варіант «здорового суспільства» – «гуманістичний комунітарний» соціалізм, який він протиставив «патологічному», «хворому» сучасному суспільству, в якому людина стала річчю. Вирішальним кроком у створенні нового суспільства, на думку Е. З. Фромма, повинна стати «революція сердець», пробудження «гуманістичної совісті» індивідів. У першу чергу, на його думку, слід змінити основні соціальні пріоритети бюрократичного індустріалізму, при якому максимум виробництва та споживання є самоціллю, на пріоритети гуманістичного індустріалізму, спрямованого на розвиток внутрішніх духовних потенцій людини [1, с. 44].

В унісон з наведеними міркуваннями Е. З. Фромма, Г. У. Олпорт зауважував, що психічне здоров'я людини, її стійкість щодо аутодеструктивних нахилів залежить від того, якої релігійної орієнтації вона дотримується: якщо її релігія буде глибоко інтеріоризована – позитивний результат вже забезпечений. Олпорт вказує на недоліки сучасних релігій, вважаючи, що більшість із них не спроможна допомогти людині подолати душевну кризу, позаяк деякі форми сучасних релігій навіюють надзвичайний страх, спонукають до патологічного почуття провини, чи навпаки – приносять поверхове почування щастя, неефективне супроти вірусу зла, аутодеструкцій. Г. У. Олпорт зазначає, що релігійне почуття не ідентичне у різних людей. У декого воно досить поверхове, в інших – глибоке й всепроникаюче. Воно різне і за змістом, і способом функціонування, оскільки залежить від зовнішньої та внутрішньої релігійності. Зовнішня релігійна орієнтація людини не є самоцінністю, а деяким інструментом, що задовольняє потреби в комфорті, безпеці (для багатьох людей релігія – звичка, засіб комфортного існування) [4, с.109]. Зовнішня поверхова релігійність не сприяє психічному здоров'ю людини, не убезпечить її від жаги саморуйнування.

Внутрішня релігійна орієнтація розглядає віру як найвищу самоцінність. Така релігія існує не для того, щоб

служити людині зручним інструментом, швидше людина зобов'язана служити їй. І саме внутрішня релігійна орієнтація, як підкреслює Г. У. Олпорт, а не зовнішня сприяє збереженню психічного здоров'я людини. Така глибока внутрішня релігійність індивіда, пронизуючи усе його єство – у вчинках та помислах, – є надійною перепоною ауто-деструктивності.

Глибока внутрішня релігійність підтримує цілісність особистості, зміцнює людський дух, протидіє будь-яким відхиленням її поведінки від праведного шляху, зокрема суїцидальності. Кореляцію релігійності, як зазначає Г. У. Олпорт, може здійснити релігійний консультант: його роль особливо зростає там, де йдеться про екзистенційний вакуум, внутрішньоособистісну роз'єднаність, сприятливі щодо суїциду. Священик і психотерапевт покликані допомогти людині перейти від зовнішньої релігійної орієнтації до внутрішньої. Людині необхідна духовна втіха, підтримка її винятковості, всезагальної значущості її конкретної ситуації. Таке налаштування веде до зцілення, мобілізує для цього сили несвідомого [4].

Дихотомічна модель релігійності Г. У. Олпорта в подальшому була доповнена американським психологом С.Бетсоном; крім зовнішньої та внутрішньої орієнтації, він увів третій її зріз – екзистенційний, який передбачає націленість на пошук сенсожиттєвих цінностей, релігійна віра постає засобом самобудівництва людини, укорінюється в її «Я» як покликання, тоді вона одухотворюється й конституюється як релігійна духовність [8, с.216].

Власне, релігійна самоідентифікація як людський акт завжди пов'язана з екзистенційними проблемами – вибору. Індивідуальний зв'язок з Богом є наслідком вільного вибору. За влучним визначенням О. Г. Карагодіної, це «особистісний вимір релігії» [8, с.218].

Релігійна віра припускає наявність у житті людини не менш як трьох складників: визнання божества, поклоніння, служіння йому і особливого містичного почуття. Щодо проблеми вимірювання релігійної віри особи не існує однозначної думки серед науковців: з точки зору одних, для її фіксації достатньо вивчення релігійної поведінки, інші

основну увагу звертають на ставлення людини до релігії. Релігійну віру можна «заміряти» за її критеріями та показниками, використовуючи певні якісні та кількісні емпіричні показники, зокрема ступінь (інтенсивність релігійних ознак, сила релігійної віри, глибина релігійних почуттів, активність культових відправ), рівень (кількісний показник, індикатор екстенсивності релігійних ознак), стан (інтегральна характеристика процесу змін та розвитку релігійних явищ на рівні індивідуальної та колективної свідомості), характер та динаміку (перехід від одного стану релігійності до іншого) релігійності [8, с. 217 – 218].

На нашу думку, емпіричний аналіз впливу глибини релігійної віри особи на суїцидальні тенденції потребує тривалого індивідуального біографічного дослідження.

Враховуючи реалії сьогодення (максимум суїцидальних спроб припадає на вік 16 – 24 рр. – вік особистісного та професійного самовизначення, «студентський»), з метою зменшення кількості аутодеструктивних дій, необхідно активно формувати ставлення сучасної молоді до власного життя, життя взагалі як до найвищої цінності, прищеплювати їй активні життєствердні антисуїцидальні диспозиції, плідно використовуючи гуманістичний потенціал релігійної віри.

Щодо вікових особливостей релігійно-духовного розвитку студентства слід зазначити, що це період пошуку релігійної автентичності, прагнення до чистої релігії, яка б відкривала сенс життя; з'являється бажання самовдосконалюватися через цілковиту довіру до Христа як основи життя. Релігія у студентському віці стає джерелом сили, безкомпромісності, надихає до суспільних та патріотичних ідей. Але в силу безкомпромісності молодих це і час загрози відходу від релігії, що може бути результатом дії захисних механізмів чи породжений примітивними релігійними поглядами [9, с.285].

У ході поглибленого теоретичного та емпіричного етапів дослідження нами доведено: віра в Бога є потужним антисуїцидальним чинником. Серед віруючого студентства (близько 90,52% усіх опитаних) не було виявлено осіб з вираженими суїцидальними тенденціями. 73,27% опита-

них, які назвали себе віруючими, виявили вкрай негативне ставлення до феномену самогубства, трактуючи його як «найбільший гріх проти Бога», «слабкодухність», прояв божевільності («так можуть вчинити, хіба що ненормальні!»). Серед невіруючих (а це близько 9,48% усіх опитаних) суїцидальні тенденції були виявлені у 36,17% осіб. 12,77% невіруючих студентів намагаються виправдати, а 8,51% – виявили індиферентне ставлення до феномену самогубства. Антисуїцидальний потенціал віри в Бога засвідчує необхідність використання її віта-культурних основ, душпастирської допомоги у психолого-педагогічній роботі з молоддю (зокрема, у формі співбесід, семінарів) у протидії деструктивності, суїцидальним тенденціям.

Висновки. Таким чином, будучи максимально вплетеною у життя суспільства, релігія так чи інакше за допомогою власних норм та приписів впливає на рівень суїцидальної активності населення. При цьому її вплив на суїцидальність індивідів у популяції слід розглядати з урахуванням історичного й різноманітного соціокультурного контексту та індивідуальних характеристик людей.

Статистичний аналіз рівня суїцидальності у країнах з різним віросповіданням, поглиблене вивчення проблеми більш ніж переконує: могутньою перепоною аутодеструктивності є високий рівень антисуїцидальних релігійно-національних традицій, духовно-гуманістичної релігійності, які утверджують життя людини в ранзі найвищої цінності, ідеали духовної свободи та єдності людей, любові та взаємодопомоги, що сприяють інтеграції, гармонізації суспільних відносин, солідаризації особи та групи.

Список джерел:

1. Гримак Л.П. Общение с собой: Начала психологии активности / Гримак Л.П. – М.: Политиздат, 1991. – 320с.
2. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження / Дюркгайм Е.; [пер. з фр.]. – К.: Основи, 1998. – 519с.
3. Кузьмин В.В. Принадлежность к тоталитарным сектам и деструктивным культам как причина самоубийств / В.В.Кузьмин, А.Н. Доля // Психология суїцидальної поведінки: діагностика, корекція, профілактика: [зб. наук. праць]. – 2000. – С. 106 – 110.

4. Олпорт Гордон В. Личность в психологии / Олпорт Гордон В. – М.: Ювента, 1998. – 345с.
5. Петрюк П. Т. Проблема самоубийств и современные религии / П.Т. Петрюк, А.П. Петрюк // Психиатрия и религия на стыке тысячелетий: [сб. науч. работ Харьковской областной клинической психиатрической больницы № 3 и Харьковской медицинской академии последипломного образования / общ. ред. П. Т. Петрюка, Р. Б. Брагина]. –2006. –Т. 4. – С. 89 – 92.
6. Пилкингтон С.Н. Иудаизм / Пилкингтон С.Н.; [пер. с англ. Е.Г.Богдановой]. – М.: ФАИР– ПРЕСС, 2002. – 400с.
7. Положий Б.С. Суициды в контексте этнокультуральной психиатрии / Б.С.Положий // Психиатрия и психофармакотерапия: [журнал для психиатров и врачей общей практики]. – 2002. – Том 4. –№6. – С.37 – 45.
8. Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри: [монографія] / Предко О.І. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 278с.
9. Психологія. З викладом основ психології релігії / [ред. о. Юзефа Макселона]; пер. з пол. Т.Чорновіл. –Львів: Свічадо, 1998. – 320с.
10. Психологія суїциду: навч. посіб. / [ред. В.П.Москальця]. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 249с.
11. Психологія суїциду: посіб. / [ред. В.П.Москальця]. – К.: Академвидав, 2004. – 288с. – (Альма-матер).
12. Пурич-ПейаковичЙу. Самоубийство подростков / Йу. Пурич-Пейакович, Душан Й. Дуньич; [пер. с сербск.]. – М.: Медицина, 2000. – 168с.
13. Тімченко О.В. Аутоагресивна поведінка працівників органів внутрішніх справ України: соціально-психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики: [монографія]/ О.В.Тімченко, О.В.Тімченко – Донецьк: Донецький інститут внутрішніх справ МВС України, 2003. – 236с.
14. Фромм Э. Психоанализ и дзен-буддизм / Э. Фромм, Д.Судзуки, Р. де Мартино // Дзен-буддизм и психоанализ. – М.: Весь мир, 1997. – С. 97 – 183.
15. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 143 – 221.
16. Чалдини Р. Психология влияния / Чалдини Р. – СПб.: Питер Ком, 1999. – С. 55 – 63.

@ Олійник Алла, 2018.

Поліщук Валерій. Лев Семенович Виготський про віковий кризовий розвиток особистості

Присвячується пам'яті Л.С. Виготського (1896–1934). З'ясовуються потенційні можливості наукових уявлень видатного вченого про вікові кризи у контексті різнопланового тлумачення сучасною психологічною наукою їх ролі у розвитку особистості.

Ключові слова: вікова криза, вікова періодизація, вікова класифікація, педологія, симптомокомплекс.

Valeriy Polishchuk. The article is dedicated to the memory of L.S. Vygotsky (1896–1934). The potential of the prominent scholar's scientific ideas about the age crises in the context of the diverse interpretations of their role in the personal development is investigated by modern psychological science.

Key words: age crises, age classification, age periodization, pedology, complex of symptoms.

Постановка проблеми. Наукові уявлення Л. Виготського про вікові кризи є вихідними пізнавальними позиціями у вивченні психології вікового розвитку особистості.

Виокремлення раніше нерозв'язаної проблематики. Аналіз наукової спадщини Л. Виготського про вікові кризи – це потенційна теоретико-методологічна основа для їх емпіричного дослідження, а також реанімування педологічних досягнень про вікового кризовий розвиток, у яких на основі ґрунтового теоретичного аналізу аргументується наукова доцільність поняття «внутрішня логіка розвитку».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорії соціального розвитку (В. Рибалка, 2009; 2014), наукові уявлення про життєві кризи (Т. Титаренко, 2010, 2015) та психоло-

гію переживань [1–6].

Мета статті – з'ясувати потенційні можливості наукових уявлень Л. Віготського про зміст вікових криз у контексті різнопланового тлумачення сучасною психологічною наукою їх ролі у розвитку особистості.

Виклад матеріалу. На початку ХХ ст. радянські педологи (П. Блонський, Л. Віготський, М. Соколов та ін.) формують пріоритетні наукові напрями про особливості вікового розвитку, де проблематиці вікових криз належить одне з основних пізнавальних місць. Навіть оглядове ознайомлення з їхніми досягненнями показує домінування у них експериментальної інформації [2–6]. Ключове місце у психології та педології 1920–30-тих років належить Л. Віготському (Г. Вигодська, Т. Ліфанова, 1996), за яким з ініціативи американського філософа-методолога С. Тулміна (1978) закріпилося ім'я «Моцарта у психології» (Б. Мещеряков, 1997). Схожі планетарні особистісні характеристики учений отримав від Д. Болдуїна (1861–1934).

Основні методологеми Л.С. Віготського у тлумаченні змісту вікових криз: 1) вік – це об'єктивна категорія [1]; необхідно перейти від описового, емпіричного вивчення явищ до з'ясування їх сутності (практичне впровадження генетичного принципу) з незмінною філософською аргументацією; 2) онтогенез позначений регулярною зміною стабільних і перехідних періодів (визнання у розвитку принципів циклічності і природовідповідності); 3) вікові кризи –це закономірні явища, яким властива «внутрішня логіка розвитку» (доказове виокремлення наукових перспектив для подальших досліджень і водночас застереження від штучних вікових періодизацій, які згодом відбулися, відобразивши в собі шкільний статус особистості); 4) переживання вікових криз (симптоми) – це а) одиниця соціальної ситуації розвитку, яка відображає єдність психічного розвитку і середовища (фактором переходу є перебудова внутрішнього переживання), б) уособлюють реальну дію потенціалу генної програми, впливової у будь-яких соціальних умовах; 5) джерелом динаміки провідних переживань є основна суперечність, логіка розгортання якої визначає структуру кризи в її трьох фазах

(передкритичній, критичній, післякритичній); 6) втрата дитячої безпосередності – це результат диференціації внутрішнього і зовнішнього життя, що можливе за умови узагальнення переживань; 7) симптоматика має смислову причинність, позначаючи особистісні трансформації, зокрема негативні зміни (це тінювий, зворотній бік позитивних змін, які відбуваються в психологічній структурі підростаючої особистості); 8) відбувається осмислене орієнтування у власних переживаннях (ідея належить К. Гроссу); 9) абсолютні (хворобливі переживання, внутрішні конфлікти) та відносні показники кризових явищ (результат недостатньої гнучкості педагогічної системи) позначають єдність негативної (деструктивної) і позитивної (конструктивної) особливостей розвитку; 10) «поведінковий симптомокомплекс» – це вихідна характеристика перехідних періодів.

Водночас зазначимо дискусійність окремих думок Л. Виготського, наприклад:

1) декларування нечіткості меж вікових криз з одночасним їхнім визнанням у суміжних стабільних періодів (один з методологічних витоків наукових положень про теоретико-практичну неможливість з'ясування цих меж, що цілком природно через недостатню експериментальну інформацію); 2) перебіг психічного розвитку не підлягає вічним законам природи, законам дозрівання організму (це спроба узгодити суперечливі тлумачення ролі в розвитку біологічних і соціальних чинників); 3) ототожнення вікової періодизації з віковою педагогічною класифікацією, що не узгоджується з його ж висновком про вікові кризи як закономірні явища (потенційно – це пошук відмінностей у різних вікових періодів, що стало методологією для концепцій заперечення вікових криз, розмежування понять «кризовий» і «перехідний» і, як наслідок, формування теорій «безкризового розвитку»).

Однак такого вагомого інформаційного масиву, який базувався на експериментальних даних і деталізовано у 1930-тих роках висвітлювався в науковій літературі, закликаючи до дискусій і визначення шляхів наукового пошуку, вітчизняна психологія в наступні роки вже не знала (екс-

периментальні дослідження вікового розвитку вже не мали педологічної масштабності). Природно, що тоді виокремилися методологічні підходи до вивчення вікових нормативних криз, від змісту яких залежать перспективи розвитку (сприятливі чи несприятливі): 1) реалізація генетичного напрямку – з'ясування змісту внутрішньої логіки розвитку у різних соціальних умовах; 2) установа змісту феномена «вікових криз» як сукупності негативних і позитивних переживань, причому негативні симптоми є його пізнавальними орієнтирами на основі зіставлення з конкретними віковими інтервалами; 3) критика нормальної патології, яка не стосувалася природності порушень психічної рівноваги у перехідних періодах (доказ попередньої другої позиції); 4) ототожнення перехідних періодів з кризовими, – тобто, це перехід на вищий ступінь розвитку, який супроводжується труднощами, чи кризовими явищами, і періодично повторюється (Л. Виготський, А. Залкінд); 5) визначення кульмінаційної точки у розвитку як обов'язкової складової фазового перебігу: бурхливого, навіть катастрофічного, який не є небезпечним, а швидше, бажаним, необхідним, жорстко не пов'язаним з паспортним віком (Л. Виготський); 6) потреба розмежування з ненормативними кризами (передумова диференційованого підходу до підростаючої особистості); 7) розроблення змісту феномена «симптомокомплекс» на прикладі конкретних вікових інтервалів.

Зрештою, до 1980-тих років про вікові кризи сформувався неоднозначна дослідницька ситуація, спричинена, з одного боку, науковою авторитетністю Л. Виготського, а з другого – офіційним замовчуванням педологічних досягнень:

1. Актуалізація осмислення значущості педології у ситуації неприхованої директивної ідеології (негативні явища в навчанні і вихованні треба приховати, зменшити, не розголошувати). Обмаль емпіричних наукових розвідок, які досліджували б вікові симптоми. Типовими стають випадки, коли опоненти однаково посилаються на праці Л. Виготського, і трагедія полеміки полягає в тому, що вчений не може коментувати таке використання своїх по-

глядів.

2. Феномени підліткової і юнацької криз уперше зайняли окреме, але необов'язкове місце у віковій періодизації (без належної експериментальної апробації); стали предметом епізодичного вивчення (П. Светлов, 1959) з втратою педологічних надбань.

Як наслідок, сформувалася досі стійка вісь узагальнених альтернативних концепцій: «норма онтогенезу як регулярний процес зміни стабільних і кризових періодів» (Л. Виготський) – «свідчення вчасно незавершеного переходу» (О.М. Леонтьєв):

1. Концепція «кризового розвитку» (теза Л. Виготського: «Кризові періоди необхідні в розвитку»). Найбільш відомі послідовники: В. Давидов, Т. Гуськова, Б. Ельконін, Д. Ельконін, М. Єлагіна, Г. Кравцов, О. Кравцова, К. Поліванова. Розповсюджені тлумачення: відсутність криз спричиняє стагнацію розвитку (В. Слободчиков). Типові характеристики: криза – це вікова закономірність; «криза» і «перехід» є тотожними поняттями.

Основні переваги концепції: доводить природовідповідність, фазовість, прогнозованість переживань; заперечує «кризу» як патологію у розвитку, спричинену несприятливою взаємодією людини з оточенням.

Основний недолік концепції: дискусійність (швидше – недостатність) доказів на користь генної програми для ствердження ідеї природної закономірності у розвитку вікових криз і такого ж розуміння «внутрішньої логіки розвитку» (тут потрібні генетичні лабораторні дослідження).

Загалом, концепція відображає чітку стадіальність вікового розвитку, реалізуючи генетичні орієнтири у пізнанні вікових криз з наступним розробленням їхніх типологічних та індивідуальних симптомокомплексів.

2. Концепція «безкризового розвитку» (теза О.М. Леонтьєва: «Неминучі не кризи, а переломи, якісні зрушення в розвитку»). Найбільш відомі послідовники: Л. Божович, Т. Драгунова, І. Дубровіна, Г. Костюк, М. Лісіна, Н. Менчинська, С. Рубінштейн. Розповсюджені тлумачення: кризи є показниками несприятливого розвитку (суб'єктивні явища). Типові характеристики:

1) поведінковий віковий синдром – це агресивна реакція особистості на соціальні впливи (О. М. Леонтьєв); наслідки пригнічення нових особистісних потреб соціальними вимогами і невміння дорослих взаємодіяти з дітьми (Л. Божович), недоречного формулювання вимог (Н. Менчинська), неправильного виховання (Т. Драгунова).

Основні переваги концепції: демонструє значущість соціалізації, що виявляється у впливовості повсякденних навчально-виховних реалій і стереотипів; оперативно фіксує негативну симптоматику переживань як результатів несприятливого соціального впливу (ті ж реалії і стереотипи).

Основні недоліки концепції: відсутність доказових експериментальних даних про умови, що усувають негативну симптоматику (у повсякденні вони практично неможливі); прерогатива тактики негайної локалізації негативних симптомів (дорослі упереджено зосереджені на наслідках власного впливу, відволікаючись від пошуку їх витоків та аналізу).

Загалом, концепція відображає ідею нечіткої стадійності у віковому розвитку, а тому не розв'язує проблему розрізнення різних вікових стадій.

У 1980-тих роках – на початку ХХІ ст. накопичується різнопланова потужна інформація, яка активізує ідею диференціації вікових криз, наприклад: про психологію особистості (О. Асмолов, 1990), її вікові особливості (І. Дубровіна, 1988; Т. Драгунова, 1996); антропологію віку (В. Бочаров, 2001; В. Слободчиков, Є. Ісаєв, 2001); асоціальні, зокрема агресивні, вияви (М. Андреев, 2001; К. Бюттнер, 1991; А. Лічко, 1983; Н. Максимова, 2002); психогенетика агресивності (М. Алфімова, 2000); статеві особливості (В. Нагаєв, Т. Бендас, 1979); духовний розвиток (Е. Помиткін, 1996, 2009); динаміку інтересів у перехідні періоди до підліткового і юнацького віку (Г. Пертенава, 1989; І. Шахова, 1987) та самовизначення в них (Ю. Швалб); стосунки між різними суб'єктами навчання і виховання (Д. Колесов, 1988; Т. Лисянська, 2002; Є. Мурашова, 2002, В. Моргун, 2011); безпосередні кризові вияви (А. Петровський, М. Ярошевський, 1990); психологічне консультування

(Г. Бурменська, Л. Обухова, А. Подольський, 1986). В умовах суспільної кризи (О. Злобіна, В. Тихонович, 1996), потреби адаптації до суспільної нестабільності та її подолання досліджується кризовий стан сучасного дитинства (А. Венгер, Б. Ельконін, В. Слободчиков) як нечіткі чи фрагментарні уявлення про культурний вік (втрата зв'язків між поколіннями, руйнація попередніх форм трансляції культури) і спроба його проектування (Б. Ельконін, 1992, 2001; В. Слободчиков, Є Ісаєв, 2001).

Актуалізується необхідність перегляду педологічних досягнень (педагогічне дитинознавство) з їх наступним реанімуванням і переосмисленням (Д. Ніколенко). Привертають дослідницьку увагу аналітичні праці з психології особистості (В. Рибалка), розробляються доказовий соціальний вплив на будь-якому віковому етапі (І. Бех) і класифікації криз (О. Донченко, Т. Титаренко, І. Малкіна-Пих), вивчаються життєві ситуації (Л. Бурлачук, Н. Чепелева).

Такі наукові досягнення лише актуалізують проблему емпіричного вивчення вікових криз з наступним доказовим теоретичним аналізом.

Зрештою, наукове й суспільне переосмислення природи як «життєвого джерела, з якого потрібно щось брати й постійно перемагати», на «життєве джерело, яке потрібне оберігати й збагачувати» (В. Вернадський), зміцнюють уявлення, що як у природі змінюються пори року, так і життєдіяльності людини властива черговість кризових і стабільних стадій (ідея поступальності і циклічності розвитку). Природно, що у 1990-ті роки розуміння значущості вікових криз радикально змінюються (Ф. Василюк, 1995, 2006): це закономірності вікового розвитку. Однак інформація про них як механізм переходу між стабільними стадіями залишається, як правило, на рівні наукових досягнень 1920–1930-тих років. Найбільший її обсяг стосується криз у діапазоні «день народження – до досягнення семирічного віку», тоді як для наступних вікових інтервалів (до входження у дорослість) вона є фрагментарною і споглядаальною.

У Л. Виготського опис симптомокомплексу, як зазнача-

лося, стосується саме криз трьох і семи років, хоча він маловаріантний у поясненнях свого змісту. Симптоматика інших криз, як «вікова норма кризового розвитку», залишається нез'ясованою, причому ця проблема малоактуальна навіть на рівні теоретичних міркувань (Ю. Трофімов, 2000). Водночас експериментальні дослідження дошкільного і молодшого шкільного віку засвідчують фіксовані негативні симптомокомплекси, детермінованих незадоволеністю власних позитивних утворень (Т. Гуськова, М. Єлагіна, Т. Нежнова, К. Поліванова, О. Сапогова). Це додатково актуалізує проблему вивчення переживань вікових криз [3–6] з їх гендерними базовими симптомокомплексами (структура, динаміка) у зіставленні з емпірично визначеними віковими інтервалами, а, значить, проблему «вікової логіки розвитку».

Висновки: Незважаючи на тривалий історичний час, наукова спадщина Л. Виготського не втратила актуальності і наполегливо чекає свого дослідника, спроможного до організації і проведення передусім її лонгітюдних емпіричних перевірок. Педологічні уявлення 1920–30-тих років, як невичерпне, але напівзабуте інформаційне джерело психологічної науки, про природу вікового розвитку, потребує реанімування, повторного вивчення і необхідної тематичної актуалізації [1–7].

Список джерел:

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л.С. Выготский ; под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – Т. 4 : Детская психология. – 432 с., – ил. – (Акад. пед. наук СССР).
2. Кондратенко Л. О. Питання періодизації психічного розвитку в історії вітчизняної психології (кінець ХІХ – початок ХХІ століття) / Л. О. Кондратенко // Актуальні проблеми сучасної української психології : наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2003. – Вип. 23.– С. 146–156.
3. Поливанова К. Н. Психология возрастных кризисов / Катерина Николаевна Поливанова. – М. : Академия, 2000. – 184 с.
4. Поліщук В.М. Від кризи 7 років до кризи входження в дорос-

- лість / Валерій Миколайович Поліщук : монографія. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2013. – 158 с.
5. Поліщук В. М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми, 2012.– 478 с.
  6. Поліщук В. М. Психологія вікового розвитку у працях Л.С. Виготського (пам'яті видатного вченого – до 70-річчя з дня смерті) / В.М. Поліщук // Психологія : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. – № 24. – С. 61–67.
  7. Руднева Е. И. Педологические извращения Л.С. Выготского / Елизавета Израилевна Руднева. – М. : Учпедгиз, 1937. – 137 с.

@ Поліщук Валерій, 2018.

Поліщук Світлана.
Вплив концентрації та стійкості уваги на
вольовий розвиток особистості у
молодшому шкільному віці
(емпіричний зріз)

Встановлено вікові закономірності взаємовпливу між властивостями уваги (концентрація і стійкість) і вольовими якостями у молодшому шкільному віці.

Ключові слова: вольове зусилля, вольова якість, концентрація уваги, стійкість уваги.

Swewtlana Polishchuk. The age-old patterns of mutual influence between the properties of attention (concentration and stability) and volitional qualities at the junior school age are established.

Key words: volitional effort, volitional quality, concentration of attention, stability of attention.

Постановка проблеми. Вплив показників концентрації і стійкості уваги на розвиток вольового якостей і вольового зусилля у молодшому шкільному віці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це тематичні наукові праці вчених різних поколінь, присвячених психологічній природі волі (В.А. Іванніков, В.К. Котирло, В.А. Роменець, В.І. Селіванов, А.В. Суровцева, Ш.Н. Чхартішвілі) [1–5].

Характерно, що вивчення психології волі у сучасній психологічній науці не користується дослідницькою популярністю передусім через складність своїх параметричних характеристик, що лише актуалізує спочатку її загально-психологічну проблематику, а потім – проблематику вікових та гендерних особливостей.

Биокремлення нез'ясованої проблематики. Недостатність експериментальних даних про значення особливостей сенсорної сфери особистості для вольового розвитку

(на прикладі молодшого шкільного віку).

Мета дослідження: встановлення у молодшому шкільному віці міри взаємозв'язку між вольовими якостями і концентрацією уваги.

Виклад матеріалу дослідження. За результатами методики Бурдона «Коректурна проба» ми розподілили учнів початкових класів на 5 груп: 1) «високі показники концентрації уваги»; 2) «середні показники концентрації уваги»; 3) «показники нижче середнього рівня»; 4) «низька концентрація уваги»; 5) «дуже низька концентрація уваги».

За кожним рівнем концентрації уваги (за статями) визначено найбільш властиві вольові якості, якості ситуативного прояву і якості низьких показників.

Так, у дівчаток, які мають «показники високого рівня» концентрації уваги, на першій рейтинговій позиції (далі у тексті рейтингова позиція – РП) знаходиться «наполегливість», на другій – «активність». Найбільші ситуативні прояви позначені за «ініціативністю». На останній РП за мірою визначеності знаходиться «організованість». У хлопчиків на першій РП – «старанність», на другій – «наполегливість», ситуативні прояви в «організованості», на останній РП – «смівливість».

У дівчаток з «середнім рівнем концентрації уваги» на першій РП – «активність», на другій – «відповідальність», ситуативні прояви у «витримки», на останній РП знаходиться «стриманість». У хлопчиків на першій РП – «відповідальність», на другій – «дисциплінованість», ситуативні прояви у «незалежності», на останній РП – «витримка».

У групах дівчаток з рівнем концентрації уваги «нижче середнього» на першій РП спостерігаємо «наполегливість», на другій – «самостійність», ситуативні прояви у «незалежності», на останній РП – «смівливість». У хлопчиків на першій РП знаходиться «старанність», на другій – «відповідальність», ситуативні прояви у «витримки», на останній РП – «незалежність».

У дівчаток групи «низького рівня концентрації уваги» на першій РП – «наполегливість», на другій – «відповідальність», ситуативні прояви у «старанності», на останній РП

– «організованість». У хлопчиків на першій РП – «старанність», на другій – «цілеспрямованість», ситуативні прояви у «сміливості», на останній РП – «витримка».

У дівчаток, які мають дуже низький рівень концентрації уваги, на першій РП знаходиться «рішучість», на другій – «ініціативність», ситуативні прояви у «незалежності», на останній РП – «старанність». У хлопчиків на першій РП – «активність», на другій – «самостійність», ситуативні прояви у «стриманості», на останній РП – «витримка».

Звертає на себе увагу спільність окремих вольових якостей на зазначених рангових місцях у хлопчиків і дівчаток. Крім того, схожим є місце їхнього розташування, зокрема на високому рівні концентрації «наполегливість» у дівчаток займає за значущістю першу РП, у хлопчиків – другу «Організованість» у дівчаток перебуває на останній РП, у хлопчиків – на ситуативному рівні. Аналогічну за місцем розташування картину проявів спостерігаємо на «середньому рівні концентрації» уваги: у дівчаток «відповідальність» – на другій РП, у хлопчиків на першій РП, витримка у дівчаток на ситуативному рівні, у хлопчиків – на останній РП. На рівні концентрації уваги «нижче середнього» таких спільних за положенням якостей стає менше: у дівчаток на ситуативному рівні знаходиться «незалежність», у хлопчиків – вона на останній РП. На низькому рівні спостерігається спільна для обох статей «стриманість», але її розміщення різне. У дівчаток ця якість є ситуативною, а в хлопчиків знаходиться на першій РП, а, отже, значущість «стриманості» для дітей є неоднаковою. На дуже низькому рівні концентрації уваги спільні якості у дітей не простежуються.

Зазначені закономірності дозволяють стверджувати про зв'язок між рівнем концентрації уваги у молодшому шкільному віці та наявністю спільних якостей, які знаходяться на схожих рівнях проявів. Крім того: 1) чим вищий рівень концентрації уваги, тим сильніший рівень схожості якостей; 2) чим слабший рівень концентрації уваги, тим неістотні спільні прояви вольових якостей.

Іхнє розміщення також істотно відрізняється: так, найменший рівень концентрації уваги повністю усуває схо-

жість проявів вольових якостей у дітей.

Порівняння показників прояву вольових якостей в одній статі, але в різних групах концентрації уваги демонструє наступні тенденції: 1) чим більше рівень концентрації уваги відрізняється від її середніх показників, тим суттєвіші відмінності прояву вольових якостей цього рівня; 2) чим більше показники прояву концентрації уваги тяжіють до середньої величини, тим більше спостерігається у них спільних якостей.

У нашому випадку найбільші відмінності у проявах вольових якостей відзначено у високого та низького рівнів концентрації уваги. Середній рівень, рівень «нижче середнього», низький рівні мають спільні вольові якості, значущість яких для них однакова.

Отже, вплив концентрації уваги у дітей молодшого шкільного віку має позитивний вплив на розвиток якостей вольового комплексу. Необхідно зазначити, що вибірка молодших школярів, які знаходяться на високому і дуже низькому рівнях за показниками концентрації уваги, є незначною: основний контингент складають діти з середнім рівнем, «нижче середнього» та низьким рівнями, у зв'язку з чим нами було запропоновано їхній трирівневий розподіл.

Не менш цікавим є з'ясування міри зв'язку між вольовим зусиллям і рівнями концентрації уваги. Так, у дівчаток спостерігаються стабільні прояви вольового зусилля (у стані втоми воно простежується на всіх рівнях концентрації уваги, крім високого рівня). Здатність до вольового зусилля у ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів істотно властива дівчаткам усіх рівнів концентрації уваги, крім середнього рівня, причому найвищі кількісні показники приходяться на найбільш численний рівень – «нижче середнього». Вольове зусилля у розумовій діяльності за наявності перешкод спостерігається у представників усіх рівнів концентрації уваги, але найбільш численними є показники у низького рівня, «нижче середнього» рівня та середнього рівня.

Коли вольове зусилля мінливе за частотою проявів, то у стані втоми значущі дані спостерігаємо у низького типу

концентрації уваги, потім – у високого та «нижче середнього». Водночас, у ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів мінливе вольове зусилля є схожим у представників середнього рівня, низького та дуже низького рівнів концентрації уваги, а його нижчі прояви властиві типу високої концентрації уваги. У розумовій діяльності за наявності перешкод мінливе вольове зусилля зустрічається у представників усіх рівнів концентрації уваги, крім середнього рівня, причому значущу групу складають дівчатка лише середнього і дуже низького рівнів.

У ситуаціях відсутності вольового зусилля у стані втоми така тенденція властива насамперед учням з дуже низьким типом концентрації уваги, потім - низькому та «нижче середнього». У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів аналогічні тенденції властиві для низького та дуже низького рівнів концентрації уваги. У розумовій діяльності за наявності перешкод – також для учнів низького і дуже низького рівнів.

Названі пізнавальні тенденції, як закономірності, демонструють наступну динаміку вольового розвитку: у молодшому шкільному віці за відсутністю здатності до вольового зусилля дівчатка відносяться до низького та дуже низького рівнів концентрації уваги. Випадки, коли прояви вольового зусилля коливаються в залежності від певної ситуації, переважають в дітей з низьким рівнем концентрації уваги та «нижче середнього» рівня. За наявності вольового зусилля численними є групи дітей низького рівня та «нижче середнього» рівнів концентрації уваги. Крім того у ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів та у розумовій діяльності істотний кількісний показник показують діти з високим рівнем концентрації уваги.

Ці експериментальні результати гіпотетично засвідчують залежність між показниками здатності до вольового зусилля в дівчаток і рівнем розвитку у них концентрації уваги.

У хлопчиків ситуації стабільного прояву вольового зусилля у стані втоми однаково спостерігаються при середньому рівні, низькому та дуже низькому рівнях

концентрації уваги. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів схожі тенденції ми спостерігаємо у представників усіх рівнів концентрації уваги, крім високого рівня, причому найчисельнішою є група середнього та низького рівнів. У розумовій діяльності за наявності перешкод – це діти усіх рівнів, особливо – низького рівня.

Ситуативність прояву вольового зусилля у стані втоми відбувається на всіх рівнях, причому кількісно найбільше її у дітей з низьким рівнем та «нижче середнього». У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів численною є група з низьким та дуже низьким рівнем концентрації уваги. У розумовій діяльності за наявності перешкод відсутні представники високого рівня, тоді як водночас зафіксовані численні групи середнього рівня, низького рівня та дуже низького рівнів концентрації уваги.

Ситуації відсутності вольового зусилля у стані втоми спостерігаються в окремих учнів з середнім рівнем, низьким і дуже низьким рівнями концентрації уваги. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів таке спостерігаємо на всіх рівнях, але найбільше – на низькому та дуже низькому рівнях. У розумовій діяльності за наявності перешкод – лише в окремих представників низького і дуже низького рівнів концентрації уваги.

Отже, в основному прояви вольового зусилля простежуються у дітей з середнім рівнем, низьким рівнем, дуже низьким і «нижче середнього» рівнями, що насамперед зумовлюється численнішим складом груп. Закономірно, що випадки відсутності проявів вольового зусилля простежуються там, де є низький і дуже низький рівні концентрації уваги. Водночас, дітям, які систематично або за певних обставин здатні до проявів вольового зусилля, властиві всі можливі рівні концентрації уваги.

Отримані експериментальні результати стверджують, що у випадках відсутності проявів вольового зусилля переважає низький і дуже низький рівні концентрації уваги. Здатність до вольового зусилля виявляють діти високого рівня, середнього і «нижче середнього» рівнів концентрації уваги.

Таким чином, здатність до проявів вольового зусилля

пов'язана із спроможністю до концентрації уваги на певному об'єкті діяльності, – тобто, розвиток концентрації уваги у дітей молодшого шкільного віку сприятиме розвитку їх здатності до проявів вольового зусилля.

Розглядаючи проблему взаємозв'язку між вольовим зусиллям і стійкістю уваги, ми також скористалися також методикою Бурдона «Коректурна проба», визначивши у молодших школярів 4 групи прояву стійкості уваги: 1) стійка увага (незмінна протягом всього часу); 2) увага з тенденцією до зростання; 3) увага з тенденцією до спаду; 4) нестійка увага (коливання даних).

Для кожної групи з'ясовано міру її зв'язку з різними варіантами прояву вольових зусиль:

1. У дівчат найбільш чисельною за можливими варіантами прояву вольових зусиль є група із стійкою увагою. На останній РП перебувають дівчата, у яких стійкість уваги має тенденцію до зростання. Стабільні прояви вольового зусилля у стані втими властиві дітям стабільної і нестійкої груп. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів першу РП посідають діти стабільної групи, другу РП – групи з тенденцією до спаду, а третю РП – групи з нестійкою увагою. У розумовій діяльності за наявності перешкод провідна РП належить стійкій увазі, другій РП – увага з тенденцією до спаду, третій РП – нестійка увага.

Якщо вольове зусилля ситуативне, то у стані втими на першій РП спостерігаємо стійку увагу, на другій РП – увагу з тенденцією до спаду, на третій РП – також нестійку увагу. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів на першій РП знаходиться нестійка увага, а всі інші групи розподілені рівномірно. У розумовій діяльності за наявності перешкод провідна РП позначена значною перевагою стійкої уваги.

За відсутності вольового зусилля у стані втими однаково наявна стійка і нестійка увага. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів – це нестійка увага. У розумовій діяльності за наявності перешкод на першій РП знаходиться нестійка увага, на другій РП – тенденція уваги до зростання.

2. У групах хлопчиків із стабільними проявами вольового зусилля у стані втоми на першій РП домінує нестійка увага, на другій РП – стійка увага, на третій РП – тенденція уваги до спаду. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів на першій РП знаходиться нестійка увага, на другій РП – стійка увага та з тенденцією до спаду. У розумовій діяльності за наявності перешкод перша РП – це стійка увага (з тенденцією до спаду), а друга РП – увага з тенденцією до зростання.

Якщо прояви вольового зусилля ситуативні, то у стані втоми першій РП властива стійка увага, другій РП – увага з тенденцією до зростання, третій РП – увага з тенденцією до спаду. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів основна РП позначена стійкою увагою, друга РП – увагою з тенденцією до зростання, третя РП – це увага з тенденцією до спаду. У розумовій діяльності за наявності перешкод на першій РП перебуває стійка увага, на другій РП – нестійка увага, а на третій РП – увага з тенденцією до зростання.

3. У випадках відсутності вольового зусилля у стані втоми епізодичні прояви стійкості уваги спостерігаються у всіх групах. У ситуаціях подолання фізіологічно зумовлених труднощів епізодичні прояви зустрічаються у нестійкій групі. У розумовій діяльності за наявності перешкод епізодичні прояви відзначаються у стабільної групи та групі з тенденцією до спаду стійкості уваги.

Висновки: 1. Істотних гендерних відмінностей між здатністю до проявів вольового зусилля і типом стійкості уваги не існує. 2. При наявності вольового зусилля у діяльності домінують діти із стійкою і нестійкою увагою. 3. Ситуативні прояви вольового зусилля насамперед властиві учням із стійкою увагою, потім – учням із тенденцією уваги до спаду та нестійкою увагою. 4. У разі відсутності вольового зусилля найбільшу РП складають діти з нестійкою увагою, а друга РП – це діти з тенденцією уваги до спаду [1].

Список джерел:

1. Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М.: Изд-во

- УРАО, 1998. – 144 с.
2. Поліщук С.А. Вольовий розвиток учнів молодшого шкільного віку / С.А. Поліщук. – Суми: Університетська книга, 2005. – 156 с.
  3. Суровцева А.В. Воспитание воли у детей / А.В. Суровцева. – М.: Учпедгиз, 1954. – 203 с.
  4. Шульга Т. И. Возрастные особенности становления волевой регуляции / Т.И. Шульга // Интегральная индивидуальность: структура и функция. – Пятигорск, 1994. – С. 76–102.
  5. Чхартишвили Ш. Н. Проблема воли в психологии / Ш.Н. Чхартишвили // Вопросы психологии. – 1967. – № 4. – С. 72–81.

@ Поліщук Світлана, 2018.

Рутар Степан, Лозинська Світлана. Чи спроможне громадянське суспільство перемогти олігархію в Україні?

Публіцистична та політологічна література здебільшого акцентує увагу на морально-організаторських перевагах громадянського суспільства над політико-владними інститутами. Особливо

ця думка набула поширення після активних і успішних дій громадських структур на Майдані та початку російсько-української війни на Донбасі. Однак, ці успішні дії не були втілені в трансформаційні результати на шляху переходу від системи олігархату до системи розвиненої політичної демократії. Олігархії вдалося використати досягнення громадянського суспільства на свою користь, яка з допомогою часткових повільних і несистемних реформ пристосувати стару олігархічну систему до нових умов. Це засвідчує, що олігархія значно сильніша, ніж громадянське суспільство, оскільки вона володіє потужними інституційними (надто широкими повноваженнями Президента), фінансовими та медійними ресурсами.

Для того, щоб з'ясувати причини такої ситуації необхідно уточнити зміст таких понять як «громадянське суспільство», «олігархат» як тип політичної системи, «олігархія», «політичний клас».

На нашу думку, громадянське суспільство в сучасному розумінні - це сукупність громадян, громадських інститутів і груп, які мають необхідні правові умови та належні фінансові й організаційні ресурси для самовираження і захисту своїх інтересів на всіх рівнях політичної влади.

Ця дефініція є зручною з огляду на такі моменти: по-перше, дозволяє визначити сферу суспільних інтересів не

тільки незалежних від державної, але й від регіональної та місцевої влади; по-друге, виявляє фундаментальні умови нормального функціонування громадянського суспільства, його здатності впливати на процес прийняття політичних рішень та забезпечення ефективного громадського контролю над органами політичної влади; по-третє, сприяє розумінню основних параметрів розвитку громадського сектору, який у значній мірі залежить від ефективності політичних інститутів, так і від рівня громадянської культури.

Виходячи з даної дефініції структура громадянського суспільства включає:

- окремих громадян, які здатні формулювати нові ідеї концепції, парадигми та впливати на суспільні процеси;
- суспільні групи (професійні, соціально-класові, етнічні, культурні, гендерні, територіальні, конфесійні), які в рамках громадських інститутів здатні виразити і захистити свої інтереси, права та свободи;
- громадські інститути – правові норми (конституційні, законодавчі та статутні), які регулюють їх статус, організаційну структуру та громадський менеджмент;
- громадські організації – профспілки, спілки та асоціації підприємців, культурні товариства, спілки національних меншин, правозахисні організації, благодійні фонди, органи самоврядування у вищих та середніх школах і ЗМІ;
- громадянська культура – ідеї, концепції, парадигми в яких відображений передовий світовий досвід взаємодії громадських інститутів із інститутами політичних систем, цінності свободи, соціальної справедливості, віру в соціальний прогрес і довіру між громадянами.

Деякі вчені у структуру громадянського суспільства включають партії, які ще не задіяні в механізмах влади. Таку позицію не можна вважати точною, оскільки, вона суперечить принципу розмежування політики і громадської діяльності, політичної системи і громадянського суспільства. Окрім цього, партії і громадські організації вирізняються за метою, масштабом і формою діяльності, а також кількістю членів. Якщо метою партії є здобуття, ви-

користання й утримання політичної влади, то метою громадської організації є вплив на владу для реалізації інтересів і прав передусім своїх членів, а також, представників інших соціальних категорій. Якщо партії, як правило, виражають загальні інтереси (національні, регіональні), то громадські організації – специфічні інтереси, які стосуються окремих видів діяльності та соціальних умов життя. Також партії мають набагато складнішу організаційну структуру та потужніші засоби і інструменти інформаційного впливу на суспільний процес.

До структури громадянського суспільства у певних політичних ситуаціях не можна включати громадсько-політичні рухи, коли вони мають тоталітарний і екстремістський характер. Такі рухи існували в Європі 30-40-х роках, а сьогодні їх діяльність спостерігається в багатьох мусульманських країнах.

Олігархат - екстрактивна (визискуюча) інституційна політична система, яка ґрунтується на формальних (юридичних) і неформальних (політичних практиках), що дозволяє політичній еліті з допомогою легальних преференцій і політичної корупції казково збагачуватися, здобувати і утримувати політичну владу. Природа олігархату виражена у таких атрибутах, як:

- монополія президентської влади;
- відсутність обмежень (насамперед, конституційних) у вигляді збалансованих повноважень та ефективного механізму стримувань і противаг для політичної еліти;
- поєднання політики і великого бізнесу за принципом «гроші-влада-гроші»;
- контроль політичної еліти над адміністративними, правоохоронними та правозахисними інститутами;
- фінансова залежність від політичної влади всієї соціальної сфери (освіти, системи охорони здоров'я, пенсійного забезпечення);
- наявність широкої мережі патронатно-клієнтських відносин, що ставить успіх людини не від результатів її праці, а владного статусу патрона;
- органічний зв'язок між політикою та криміналітетом для

виконання найбільш нелегальних та незаконних методів діяльності в інтересах політичної та економічної олігархії;

- розгалужена система нелегального підкupu різних категорій населення з боку олігархії (так званих тітушок) для виконання різноманітних замовлень кримінального та аморального спрямування з метою захисту їхніх інтересів;
- розгалужена система легального підкupu категорій населення з боку олігархії у вигляді соціальних пільг, отримання звань і нагород (академік, народний артист, заслужений діяч науки і техніки, герой України);
- інструментами збагачення олігархії є митно-податкові, бюджетно-дотаційні, кредитні, цінові преференції, а також контроль над державними монополіями;
- тіньовий ринок посад.

Олігархію слід розуміти як керівну політичну верхівку, яка має доступ до ухвалення політичних рішень на користь задоволення своїх приватних інтересів. До складу олігархії можна віднести вищі посадові особи державної, регіональної та місцевої влади, а також тих представників великого бізнесу, які фінансують провладні політичні партії. Олігархію можна класифікувати на: національну, регіональну, місцеву – за рівнями влади; провладну та опозиційну – за рівнем доступу до ухвалення політичних рішень; фінансову, торгівельну, виробничу – за секторами економіки. У спеціальній соціологічній та економічній літературі олігархів часто іменують, як «бандити в білих комірцях», «барони-розбійники», «легальна та легітимна мафія». До сказаного слід додати, що олігархія це еліта політичного класу, що охоплює всю сукупність політикуму, який має виняткові переваги над іншими соціальними категоріями щодо доступу до національних ресурсів і стилю життя.

При пануванні олігархії громадянське суспільство є надто слабким, щоб кардинально впливати на процес ухвалення політичних рішень. Тому, що в такій системі спостерігається залежність громадських організацій від

політико-бізнесових структур, які вмiло маніпулюють громадською думкою, використовуючи її для обслуговування своїх інтересів.

Слабкість інститутів громадянського суспільства в таких режимах в першу чергу обумовлена наступними факторами як: відсутністю належних правових умов для стимулювання громадських ініціатив; фінансовою залежністю лiдерів громадських організацій від грантодавців і політико-бізнесових структур у силу надмірної концентрації капіталу в руках олігархів; свiдомому гальмуванню розвитку громадських інститутів з боку бюрократично-управлінської вертикалі на всіх рівнях політичної та адміністративної влади; низькому рівні громадянської культури і громадського менеджменту.

Для забезпечення ефективної взаємодії між громадськими та владними інститутами необхідно забезпечити в першу чергу належні правові умови. До таких правових умов, які стимулюють громадську активність і забезпечують ефективний вплив громадськості на політико-правову систему і політичне управління, слід віднести наявність правових актів, які регулюють: функціонування інститутів прямої демократії; статус і повноваження громадських організацій; порядок здійснення легальної лобістської діяльності; механізми соціального партнерства; порядок здійснення громадської фахової експертизи; статус та повноваження органів самоврядування у вищій та середній школах; статус вільних ЗМІ.

Інститути прямої демократії мають великий вплив на розвиток громадянського суспільства, оскільки, дозволяють громадськості: по-перше, ініціювати конституційні і законодавчі зміни, відхиляти закони, які не відповідають національним чи громадським інтересам; по-друге, брати участь у затвердженні конституції та ухваленні законів на референдумах; по - третє, впливати на процеси дострокового припинення повноважень глави держави і парламенту, а також регіональних та місцевих представницьких та виконавчих органів на цьому ж рівні; по-четверте, конструктивно взаємодіяти з партіями в плані ініціювання важливих суспільних проектів і забезпечення партій-

них структур творчим кадровим резервом, який рекрутується із активних громадських діячів.

Сьогодні громадяни України не мають достатніх прав, щоб за допомогою інститутів прямої демократії впливати на конституційні і законодавчі зміни, припиняти достроково повноваження глави держави чи парламенту або представницьких чи виконавчих органів на місцевому та регіональному рівнях. Хоча чинна Конституція проголошує принцип згідно якого народ визнається суб'єктом змін конституційного ладу, але порядок внесення конституційних змін передбачає право на таку суб'єктність лише за Президентом і ВРУ. Окрім цього, народ, згідно Основного закону має право затверджувати конституційні зміни, ухвалені двома третинами депутатів ВРУ відповідно до статті 156 та ініціювати проведення референдуму, якщо цю ініціативу підтверджено підписами не менше як 3 мільйонів громадян, зібраних у двох третинах областей. У двох випадках референдум призначає глава держави. Отже, конституційна процедура реалізації прав народу як суверена, є складною і безумовно слабо стимулює громадську активність у сфері вдосконалення політико-правових інститутів.

Виходячи з досвіду високорозвинених країн щодо законодавчого врегулювання лобізму вважаємо за необхідне ухвалення в Україні закону про легальне лобіювання. Такий закон мав би наділити правом на лобістську діяльність тільки громадські організації, які здійснюють лобізм як через відповідні юридичні структури, так і через створені громадські ради на всіх рівнях політичної влади (парламенту, уряду, регіональних та місцевих представницьких органів). Лобістська діяльність мала би здійснюватися в рамках правового моніторингу з боку державних фінансових органів та громадських інститутів. Закон мав би гарантувати право громадянам на отримання інформації про різні форми лобістської діяльності.

В Україні також відсутній законодавчий механізм соціального партнерства. Потребує вдосконалення законодавство, яке регулює профспілкову діяльність. Це зокрема стосується норм, які дозволяють керівникам профспілок

займати водночас високі партійні посади і очолювати адміністративне управління на рівні державних установ чи приватних підприємств. Тому законодавство має закріпити заборону на членство в профспілках представників органів адміністративного та партійного управління.

Право на громадську експертизу в Україні регулюється не законом, а постановою КМУ від 2008 р. Цей нормативний акт передбачає громадську експертизу щодо актів виконавчої влади і не поширюється на законодавчу та представницьку владу. Також недостатніми можна вважати механізми юридичної відповідальності владних органів та посадових осіб за порушення у цій сфері.

Громадські організації України не тільки не мають належних правових умов для здійснення своєї діяльності, але й не мають достатньої фінансової бази. Вони є як правило залежні від грантодавців, різних партій (особливо під час виборів), тіншового фінансування олігархічних груп або окремих олігархів. Окрім цього, державою не передбачений прозорий механізм субсидування громадських організацій і їх фінансової звітності.

Важливою проблемою фінансових джерел громадських організацій є створення публічного прозорого механізму розподілу коштів. Це, зокрема, стосується визначених законодавством критеріїв фінансування громадських організацій, усунення асиметрії у розподілі коштів між центром і регіонами, звільнення від оподаткування комерційної діяльності громадських організацій.

На сьогодні всі інститути, які мали би забезпечувати формування громадянської свідомості, працюють не достатньо в цьому напрямку. Це передусім стосується сімейного виховання, середньої та вищої школи, ЗМІ та різних середовищ, з якими взаємодіє людина. Для реалізації мети щодо формування громадянської свідомості та громадянського менеджменту необхідно в першу чергу реформувати систему освіти та засобів масової інформації.

У першому випадку йдеться про реформування середньої школи, яка має забезпечити запровадження профільної освіти (ухвалення Закону про середню освіту) і

вдосконалення системи ЗНО, шляхом скасування всіх пілг для абітурієнтів і запровадження повністю комп'ютерного тестування.

У другому випадку йдеться про реформу вищої школи, яка започаткована ухваленням Закону «Про вищу освіту» і проводиться у рамках реалізації принципів і стандартів Болонського процесу.

Найбільш стратегічні напрямки реформи поки, що не реалізовані в Україні. Це перш за все стосується: запровадження реальної автономії університетів, в рамках якої вони отримують право видавати дипломи власного взірця, присвоювати наукові ступені та звання, формувати та розподіляти кошти, формувати органи самоврядування та адміністративного управління; узаконення конкурентного механізму державного фінансування який передбачає індивідуальні гранти для студентів з високими рейтинговими показниками; запровадження міжнародної системи рейтингування, яка бере до уваги такі критерії, як наявність лауреатів Нобелівської премії, наявність праць викладачів опублікованих в міжнародних журналах, індекс наукового цитування.

Для забезпечення функціонування вільних ЗМІ необхідно узаконити: принципи й норми нової редакційної політики в рамках яких не можливо здійснювати тиск на журналістів як з боку власників ЗМІ, так, і різних політиків; право національних спілок журналістів надавати і позбавляти прес-карток журналістів; повноцінне фінансування громадського телебачення і радіомовлення; обов'язковий дискусійний формат під час виборів (парламентських і президентських) між політиками з використанням фахової громадської експертизи; прозорий і конкурентний механізм розподілу ефірних частот.

Треба відзначити, що на нинішньому етапі розвитку Україна до певної міри просунулася на шляху розширення прав громадськості у сфері забезпечення контролю над рішеннями влади. До них можна віднести: забезпечення публічного доступу до державних реєстрів (цей процес потребує вдосконалення); представництво громадськості у громадських радах при органах державної влади; предста-

вництво громадськості у незалежних конкурсних комісіях з питань добору та атестації кадрів.

Висновок. Українське громадянське суспільство самостійно не спроможне отримати перемогу над олігархією в рамках чинної інституційної системи. Але, сьогодні існують сприятливі умови (критичний збіг обставин) спричинені війною на Сході, масштабною міграцією громадян, економічною кризою, щоб змусити політично-олігархічну еліту проводити реформи всупереч своїм корінним інтересам. Тим більше, що тиск країн Заходу (ЄС та США) є найбільш вагомим фактором з точки зору демонтажу олігархату. Тому, необхідний ефективний механізм координації між прореформаторською частиною політикуму, громадським сектором та міжнародними партнерами для здійснення моніторингу й відповідного тиску на правлячу політичну еліту, з метою ухвалення та імплементації прогресивного законодавства.

@ Рутар Степан, Лозинська Світлана, 2018.

Сватюк Оксана, Мельник Богдан. Організація як складна система управління

Ефект менеджменту виявляється як у локальних результатах діяльності об'єктів управління, так і в загальному результаті функціонування організації. Завданням управління об'єктом є оптимізація кожного елемента, що формує прибуток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій у сфері менеджменту проведено такими науковцями, як О.Кузьміном, Н.Малою, О.Мельник, І.Процик, Г.Осовською, О.Скібіцьким, Ф.Хмілем.

Метою є уточнення елементів системи управління (СУ), що залежать від врахування нестабільності національної економіки, зростаючої глобалізації та комплексності зв'язків, посилення складності й результативності функціонування виробничо-господарських об'єктів.

Виробничо-господарська організація – це соціотехноекономічна система, у якій одні люди (соціальний елемент), володіючи капіталом (економічний елемент), ставлять завдання перед іншими людьми (соціальний елемент) і приводять у рух техніку в рамках певних технологічних процесів виробництва (технічний елемент). Будь-яка система «виробничо-господарська організація» має наступні атрибути, які характеризують її індивідуальність: організаційно-правову форму, організаційну форму управління; виробничу структуру, систему управління (менеджменту) з власною організаційною структурою. Під категорією «організаційно-правова форма» слід розуміти зовнішній вигляд організації в системному розумінні, тобто її зовнішнє відображення, що відображає внутрішній зміст організації, а також процеси, що в ній протікають, місце у більш складній системі, її зовнішні зв'язки. У рамках певних організаційно-правових форм реалізуються взаємозв'язки і взаємодія елементів

системи, її внутрішня побудова, тобто організаційно-виробнича структура. Організаційна форма управління визначає організаційно-правовий статус органів управління соціотехнооекономічної системи (організації).

Найважливіша особливість системи - наявність у неї таких якостей, які не можуть бути досягнуті простим підсумовуванням якостей її складових елементів. Оскільки частини системи, як цілого, є підпорядкованими, то їх називають підсистемами. Підсистема є елементом системи чи групою цих елементів. Виділення підсистем залежить від обраного критерію, за яким об'єднуються елементи. За критерієм сутності процесів, які відбуваються в об'єднаних елементах, виділяють керуючу і керовану підсистеми.

Керуюча підсистема або система менеджменту, є сукупністю складових структурних елементів та управлінських процесів, що протікають в соціотехнооекономічній системі в цілому, тобто підсистемою, яка реалізує функції менеджменту. Вона має власні елементи, структуру й організацію.

Елементами системи управління є ланки, рівні, органи, ієрархія менеджменту. Організація системи менеджменту відображає зв'язки між цими структурними елементами. Під «ланкою управління (менеджменту)» слід розуміти реальне первинне організаційне утворення керуючої системи - структурний підрозділ чи окремого виконавця на певному рівні менеджменту.

Під рівнем менеджменту розуміється горизонтальне просторове розташування сукупності ланок (органів) менеджменту. З урахуванням цього, рівнем менеджменту є сукупність рівнозначних ланок, а органом менеджменту — особа або група осіб, яка координує діяльність ланок управління даного рівня. Носіями організаційної структури системи менеджменту виступають посадові особи певного рівня управління.

Керована підсистема є сукупністю елементів внутрішньої структури організації, які виконують певні функції і займають певне місце в процесі його виробничо-господарської діяльності – виробництва, цехи, відділення,

дільниці.

За ознакою функціонального змісту об'єднаних елементів у системі «виробничо-господарська організація» можна виділити техніко-технологічну, економічну, соціальну й організаційну підсистеми. Техніко-технологічна підсистема є сукупністю і єдністю специфічних виробничо-технологічних процесів та технічних засобів, необхідних для їх здійснення. Вона характеризує технічний потенціал організації. Економічна підсистема - сукупність економічних елементів, яка базується на технічній підсистемі, обумовлює певне протікання економічних процесів у межах організації та її структурних підрозділів. Соціальна підсистема - сукупність індивідуумів і соціальних груп, які утворюють трудовий колектив організації. Організаційна підсистема - сукупність технологічних та управлінських підрозділів організації [1].

У сукупності підсистем - техніко-технологічної, економічної, соціальної, організаційної виробничо-господарська організація виступає як єдине ціле, як керована система. Разом з тим кожна функціональна підсистема - самостійний об'єкт з властивими йому вимогами і умовами. Від урахування специфіки підсистем залежить ефективність функціонування організації і управління нею.

Практично будь-яке підприємство, установа, організація є складними системами, а широке використання ІТ-технологій, новітніх економіко-математичних методів, вимагає вдосконалення організаційних форм управління діяльністю. Системний підхід виробляє принципово новий підхід до організації: вона представляється не як структура підпорядкування з відносинами, що склалися або юридично встановлені, а як засіб вирішення проблеми, спеціально спроектований механізм, що служить для мобілізації і якнайкращого використання всіх ресурсів для досягнення поставленої мети.

Принципи системного підходу в управлінні організацією: цілеспрямованість, взаємопов'язаність, альтернативність, не конфліктність, від абстрактного до конкретного, єдність аналізу та синтезу, множинність зв'язків. Загальні принципи та закономірності системи: цілісність, інтегра-

тивність, відкритість, умовна обмеженість, адаптованість, складність, організованість, системність, ієрархічність, комунікативність, надійність, здійсненність.

В основу конструкції організації кладеться поняття її мети, а управління одержує визначення як спосіб організації дій для досягнення цієї мети. Одним із цих способів є планування. Визначальним етапом планування є формулювання і взаємозв'язок цілей на перспективу і проміжні періоди для керованого об'єкта в цілому і його підрозділів. Чітко виділяються три групи функцій, яким відповідають три ланки, або рівні управління організацією:

- на вищому рівні управління встановлюються мета діяльності і розвитку об'єкта управління;
- на середньому рівні розробляється програма досягнення заданої кожному підрозділу мети, розподіляються ресурси для їх виконання і контролюється їх витрачання та терміни реалізації програм;
- на нижчому рівні управління розробляються і реалізуються конкретні заходи, спрямовані на досягнення проміжної мети всередині програм в межах виділених ресурсів.

Організаційна структура будується за принципом матриці, де перехресно накладаються один на одного дві структури — функціональна і забезпечувальна. Принцип матричної організації управління широко використовується в організуванні управління корпораціями США та інших розвинених країн. Вони переходять до форм матричного управління, заснованого на функціонально-цільовому плануванні, де випуск продукції розглядається лише як засіб досягнення деякої наперед заданої мети.

В організації цільового типу поняття ефективності та оптимальності одержують чіткіший сенс. У цільовій системі єдиний критерій оптимальності — це вся сукупність цілей, що характеризують різні аспекти й різні рівні діяльності. Інструментом представлення цілей організації є дерево цілей.

Наступним етапом системного підходу є організаційно-правове проектування. Системи економічного управління майже ніколи не проектуються заново (табл.1). Тут має

місце процес точнішої регламентації і вдосконалення системи управління, що вже склалася, яка успішно реалізує свої функції, але потребує поліпшення у зв'язку з ускладненням роботи. Діяльність виробничих підрозділів забезпечується роботою допоміжно-обслуговуючих підрозділів і відділів апарату управління. Взаємозв'язок їх діяльності краще всього відображається за допомогою функціонально-цільових матриць. Для підрозділів управління фіксується відповідальність за реалізацію стадій виробничого процесу і забезпечення діяльності інших підрозділів.

Таблиця 1

Організаційно-правове проектування системи економічного управління

№	Етапи у зв'язку з ускладненням роботи	регламентація і вдосконалення системи управління, що вже склалася
1	Вивчення і регламентування процесу управління	визначення цілей управління; функцій, тобто систематичні дії для досягнення цієї мети; завдання, на які розпадаються ці функції; процедури, здійснювані регулярно для вирішення цих завдань
2	Вивчення і регламентування системи управління	визначається, хто відповідальний за досягнення мети; хто здійснює функції управління; хто вирішує які задачі; хто і яким чином реалізує процедури
3	Вибір альтернативного рішення	вибір можливих та економічно доцільних процедур управління, що потрібно автоматизувати за допомогою використання ІТ-технологій, новітніх економіко-математичних методів

Ця відповідальність деталізується далі в регламент обов'язково виконуваних дій, які складають обов'язки підрозділів. Конкретні процедури, що реалізуються посадовцями, фіксуються в процедурних картах. Процедурні карти в наочному графічному і текстовому вигляді дають відповіді на наступні питання: Хто відповідає за роботу, виконує її, виділяє ресурси? Що повинно бути зроблено, які ресурси витрачені? Скільки повинно бути вироблено, витрачено? Коли повинна бути розпочата і закінчена ро-

бота? Де повинна бути проведена робота? Як повинна бути зроблена робота, за якою технологією? [2]. Як би точно не визначалися цілі організації, як би ефективно не ухвалювалися рішення з вибору засобів їх досягнення, організація не працюватиме ефективно, якщо ігноруються особисті цілі керівників і виконавців. Потрібно пам'ятати, що людина — це такий «елемент», який працює ефективно або непродуктивно.

Практичні заходи з реалізації ефективного управління за допомогою цілей включають цілий ряд взаємопов'язаних сфер діяльності, тобто є спеціально спроектованою системою:

- Цілі організації повинні бути сформульовані з граничною точністю і деталізацією і доведені до підрозділів.
- Систематично виявляються особисті цілі, прагнення, схильності і здібності керівників всіх рангів. Якщо характерною ознакою бюрократизму є черствість і байдужість до особистих прагнень працівників, то в цільовій організації чуйність стає організованою сферою діяльно.
- Задоволення особистих цілей працівника ставиться в пряму безпосередню залежність від досягнення цілей організації. В процесі цього узгодження між керівниками і підлеглими висувуються зустрічні зобов'язання, виявляються шляхи прискореного досягнення мети.
- Функціями керівництва верхнього рівня стають головним чином формулювання, уточнення цілей організації та її підрозділів, робота з керівниками середнього рангу і контроль за тим, щоб (у свою чергу), здійснювали аналогічну роботу з своїми підлеглими. У разі їх невміння налагодити особисті контакти з підлеглими можуть залучатися фахівці.
- Усувається по можливості дріб'язкова опіка над діяльністю підлеглих, вона замінюється контролем за досягненням ними проміжних і остаточних цілей. Виділяються ключові області контролю, вся система контролювання сильно полегшується.
- Система стимулювання пов'язується з досягненням під-

розділами, а також окремими працівниками проміжних і остаточних цілей.

Висновки. Таким чином, організації — механізми виявлення і вирішення проблем. Організації, які повністю використовують ресурси, що знаходяться в їхньому розпорядженні, їх механізми — самоудосконалюються, а найціннішим ресурсом є — знання, уміння, ініціатива працівників. Управління за допомогою цілей — складна система, що вимагає тонкого і ретельного налагодження, підготовки фахівців, накопичення досвіду. Вона не може бути впроваджена в разовому порядку наказом, а повинна стати систематичною роботою керівництва організації. В найближчому майбутньому ефективніше працюватиме не той, у кого краще організована система управління сьогодні, а той, у кого створена і краще організована система розроблення і вдосконалення організаційних систем управління, та в кого краще використовуються рекомендації науки менеджменту.

Список джерел:

1. Кузьмін О.Є. Керівництво організацією / О.Є. Кузьмін. – Львів: НУ «ЛП» Інтелект-Захід, 2008. – 244с.
2. Скібіцька Л. І. Менеджмент: Навчальний посібник для вищих навч. закладів / Л. І. Скібіцька, О. М. Скібіцький. - К.: ЦНЛ, 2007. - 415 с.

@ Сватуок Оксана, Мельник Богдан, 2018.

Сокол Артем. Інтелектуальна готовність та адаптація дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі

Розглядаються теоретичні аспекти проблеми інтелектуальної готовності дітей 6–7 років до навчання в школі, а також експериментальні дані про взаємозв'язок рівня інтелектуальної готовності та сприятливим перебігом процесу адаптації першокласників.

Ключові слова: готовність до навчання в школі, психологічна готовність до шкільного навчання, інтелектуальна готовність до навчання в школі, адаптація до школи.

Artem Sokol. In this article there are used theoretical aspects of problems of intellectual willingness of children 6-7 years old to schooling. And also there are experimental actions about connection of intellectual willingness and opportuness of adaptation process of first-graders pupils.

Key words : readiness to study at school, psychological willingness to schooling study, intellectual willingness to school, adaptation to school.

Актуальність проблеми. Інтелектуальна готовність до шкільного навчання передусім пов'язана із здатністю дитини до узагальнення, класифікацій та проведення аналогій. Ця проблема пов'язана з проблемою адаптації до шкільного навчання (Т. В. Дорожевець, В.Є. Каган, Г.М. Чуткіна та ін.), наприклад: 1) початок систематичного навчання в школі вимагає резервів для пристосування до нової соціальної ситуації розвитку тощо; 2) знижуються функціональні резерви організму, перенавантажуються регуляторні системи, і, як наслідок, зростають соматичні захворювання, що зайвий раз доводить важливість попереднього відпрацювання психологом адаптації дитини до

школи через активну перебудову її пізнавальної, мотиваційної, емоційно-вольової сфери, формування комунікативних навичок тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це наукові праці різних років, присвячені означеній дослідницькій проблемі, які досі не втратили своєї актуальності Н.К. Авраменко, 1992; І.В. Дубровіна, 1995; Я.Л. Коломинський, О.А. Панько, 1998; О.Є. Кравцова, 1993; В.С. Мухіна, 1986 та ін. [1-5]).

Виокремлення раніше нерозв'язаної проблематики. Ми використовуємо емпіричні результати власних авторських досліджень, присвячених вивченню психологічних особливостей дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку (дослідження виконані в лабораторії практичної психології Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка у рамках освітнього навчально-наукового проекту «Ми вчимося не для школи, а для життя. – 2014-2016 рр.»).

Мета статті: визначення показників інтелектуальної готовності дітей до навчання в школі та їх впливу на адаптацію першокласників до навчання.

Виклад матеріалу. Інтелектуальна готовність дитини до навчання в школі розглядається як комплексна характеристика та важлива передумова успішного навчання. Так, за даними Л.А. Венгера і А.Л. Венгер, ознаками інтелектуальної готовності до школи слід вважати дотримання правил і вказівок дорослого, достатній об'єм механічної і логічної пам'яті, здатність до узагальнень, планування дії, розрізнення слова від предмету або явища, володіння арифметичними операціями, готовність руки до письма. Водночас, В.С. Мухіна вважає, що рівень розвитку інтелектуальної готовності виявляється у запасі знань дитини і розвитку її пізнавальних процесів. Схожу точку зору висловлює В. Г. Маралов: інтелектуальна готовність до навчання відображає зміни, що відбуваються у сфері свідомої діяльності, які пов'язані із засвоєнням суспільно-історичного досвіду і доводить, що завдяки розумовому розвитку поступово відбувається диференціація самооцінки, зростання критичності, становлення саморегуляції

поведінки.

Отже, інтелектуальна готовність до школи позначається на успішності навчання першокласника. Водночас не менший вплив тут має його адаптованість, оцінка рівня якої складається з кількох показників (за Г.М. Чуткіною): 1) інтелектуального розвитку (інформація про рівень розвитку вищих психічних функцій, здатність до навчання і саморегуляції інтелектуальної діяльності); 2) емоційного розвитку (емоційно-експресивний розвиток дитини, її особистісне зростання); 3) сформованості комунікативних навичок; 4) готовності до школи у дошкільний період.

Логічно, що створення сприятливих умов для адаптації дитини до школи є важливою умовою забезпечення наступності та продуктивності її розвитку, в тому числі, інтелектуальній готовності до навчання. Цим пояснюється стратегія нашого дослідження, яке проводилось на базі Глухівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №1 з учнями 1-х класів (експериментальна вибірка – 60 осіб: 34 хлопчики і 26 дівчаток).

Ми обрали методика вивчення інтелектуальної готовності до навчання в школі (Ю.З. Гільбух), індивідуальну бесіду з першокласниками (Н.Г. Лусканова); «Експертну оцінку адаптованості дитини до школи» (В.І. Чирков, О.Л. Соколова, О. В. Сорокіна) (варіанти для вчителя і батьків), проєктивні методики «Що мені подобається в школі» і малюнок «Мій клас».

Дослідження проводились у школі переважно у другій половині дня, коли діти відпочили від шкільних занять (попередньо було отримано згоду батьків, узгоджено його план з учителями). Діти знаходилися у звичних для них умовах індивідуальної роботи, що зводило до мінімуму вплив сторонніх факторів на результати дослідження).

За методикою Ю.З. Гільбуха, учнів можна розділити за трьома типами інтелектуальної готовності (вікова норма, підвищена індивідуальна увага, прискорене навчання). Встановлено, що 13% учнів входять до групи підвищеної індивідуальної уваги (недостатній рівень готовності до шкільного навчання, що потребує особливої уваги до них з боку вчителя під час засвоєння навчальної інформації);

37% – це вікова норма (достатній рівень готовності для засвоєння навчального матеріалу); 50% – група, яка здатна до прискореного навчання (краща спроможність, порівняно з іншими категоріями, до сприймання нової інформації, а, отже, високий рівень готовності до шкільного навчання).

На другому етапі ми досліджували адаптацію першокласників до навчання в школі: 7% мають низький рівень адаптації (приспосовування до навчання в школі викликає значні труднощі в особистісних взаєминах); 43% мають високий рівень адаптації до навчання в школі (ця група пристосувалась до шкільного середовища); у 50% діагностовано середній рівень адаптації.

У методиці «Експертна оцінка адаптованості дитини до школи» (В.І. Чирков, О.Л. Соколова, О.В. Сорокіна) є 2 варіанти (для вчителів і батьків), де суб'єктів просять обрати твердження, найбільш точне на час, який характеризує поведінку учня.

За оцінкою батьків 63% першокласників мають середній рівень соціально-психологічної адаптації; у 37% діагностовано високий рівень адаптації (діти безпомилково, легко і без напруження виконують шкільні завдання; переважає сприятливий настрій; у взаєминах з однокласниками є товариськими, ініціативними; легко контактують з іншими, мають багато друзів та знайомих); низький рівень адаптації не виявлений.

За оцінкою вчителя для 27% учнів властивий низький рівень адаптації (на уроці переважно пасивно сприймають інформацію, «погано» засвоюють матеріал з навчальних предметів, не виконують вимоги вчителя, велику частину уроку займаються сторонніми справами, у стосунках з однокласниками воліють знаходитися поруч з ними, але не контактувати, уникають контакту з учителем); 53% учнів мають середній рівень соціально-психологічної адаптації, 20% учнів – це високий рівень адаптації до шкільного навчання (активно працюють на уроці: часто піднімають руку і правильно відповідають; на перервах проявляють високу ігрову активність; у стосунках з однокласниками товариські; легко контактують з іншими діть-

ми; товариські до вчителя).

Слід відзначити, що батьки упереджені в оцінці адаптації своїх дітей і приписують їм вищий рівень адаптованості, ніж вчитель. Рівень оцінки адаптованості вчителем та батьками співпадає у 46% учнів.

За результатами аналізу малюнків проєктивної методики «Що мені подобається в школі» встановлено, що 30% учнів мають низький рівень адаптації, мотиваційну незрілість, відсутню шкільну та ігрову мотивацію, 20% дітей – це високий рівень (висока навчальна активність, пізнавальна мотивація), у 50% першокласників діагностовано середній рівень адаптації до навчання в школі (позитивно ставляться до навчання, але переважає зовнішня мотивація).

За методикою «Мій клас» 23% дітей мають низький рівень адаптації (труднощі у взаєминах з однокласниками та вчителем), 27% – високий рівень адаптації до навчання в школі (свідчення сприятливого положення у структурі взаємин), у 50% дітей виявлено середній рівень адаптації до навчання в школі.

Узагальнюючи результати дослідження інтелектуальної готовності та міри адаптованості першокласників до навчання в школі, можна зробити такі висновки: 1) 16% дітей мають високий рівень адаптації (група вікової норми); 2) 7% дітей з високим рівнем адаптації входять до класу прискореного навчання; 3) 17% дітей з середнім рівнем адаптованості до шкільного навчання – (це також група вікової норми); 4) 33% учнів здатні до прискореного навчання; 5) 7% дітей формують групу підвищеної індивідуальної уваги.

Серед учнів з низьким рівнем адаптації до навчання у школі є дві групи за рівнем інтелектуальної готовності до шкільного навчання (7% потребують підвищеної індивідуальної уваги, а 13% – це група вікової норми).

Загалом, дітям з 1) низьким рівнем адаптації до шкільного навчання характеризуються низькими та середніми показниками розумової активності, фонематичним слухом, словниковим запасом, рівнем саморегуляції, короткочасною пам'яттю і здатністю до умовиводів, 2) середнім

рівнем адаптованості властиві низькі, середні і високі показники рівня готовності до шкільного навчання, 3) високим рівнем адаптації до навчання в школі притаманні переважно високі та середні показники (вікова норма та здатність до прискореного навчання).

Також існує каузальний зв'язок між рівнем адаптованості першокласників до шкільного навчання та показниками інтелектуальної готовності до навчання в школі (чим вищі показники психологічної готовності, тим вищі показники адаптованості до школи, і – навпаки: чим нижчі показники психологічної готовності до навчання в школі, тим нижчий є рівень шкільної адаптованості).

Висновки і перспективи дослідження. 1. У руслі теоретичних наукових уявлень, згідно з якими основними компонентами психологічної готовності до шкільного навчання є інтелектуальна, особистісна, мотиваційна і емоційно-вольова готовність [1–9], емпірично доведено нашу гіпотезу, що рівень розумової активності дитини, як основний показник інтелектуальної готовності, визначає процес її адаптації до школи. 2. Проведена експериментальна робота не вичерпує всіх аспектів психологічної готовності дитини до навчання в школі, тому ми плануємо надалі досліджувати цю проблему.

Список джерел:

1. Агафонова И.Н. Психологічна готовність до школи в контексті проблеми адаптації. // Початкова школа. - 2009. - № 1. - 61-63 с.
2. Бережко З.О. Діагностика соціальної адаптованості вихованців і визначення рівнів мотивації спілкування / З.О. Бережко // Дошкільний навчальний заклад. - 2009. - № 5. - С. 2-11.
3. Богуш А.М. Головні аспекти підготовки дітей до школи / А.М. Богуш // Дошкільне виховання. - 2011. - № 10. - С. 2-4.
4. Кочерга О.В. Коли дитина готова до школи / О.В. Кочерга // Дошкільне виховання. - 2012. - № 12. - С. 4-9.
5. Курчатова А., Медведєва С. Скоро до школи / А. Курчатова, С. Медведєва // Дошкільне виховання. - 2012. - № 8. - С. 23-24.

@ Сокол Артем, 2018.

Довідка про авторів

- Заїка Віталій Миколайович** – старший викладач кафедри соціальної роботи Полтавського інституту економіки і права Університету “Україна”, кандидат психологічних наук. E-mail: zaika_vitaliy@ukr.net>

Гендерний аспект соціально-психологічної адаптації учасників антитерористичної операції до умов мирного життя
- Ільїна Ніна Олександрівна** - завідувач кафедри психології Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, кандидат психологічних наук, доцент. E-mail: svetochmira@mail.ru

Внутрішнє і зовнішнє мовлення в творчому доробку Бориса Баєва та Івана Синиці
- Кравчук Світлана Леонтіївна** – старший науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, доцент, кандидат психологічних наук. E-mail: 757kravchuk@gmail.com

Психологічні особливості життєстійкості студентів та їх ставлення до активної участі в політичному житті суспільства в умовах воєнного конфлікту
- Лозинська Світлана Олексіївна** – завідувач кафедрою соціально-гуманітарних дисциплін Львівського інституту медсестринства та лабораторної медицини ім. А.Крупинського, кандидат історичних наук.

Чи спроможне громадянське суспільство перемогти олігархію в Україні?
- Лозинський Олег Михайлович** – старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка», керівник Громадської організації «Львівський аналітичний дім». E-mail: lviv-forum@ukr.net

Перевірка валідності та надійності методики «Сила організаційної культури» для діагностики особливостей управління колективом

Дослідження психологічного впливу організаційних культур в трудових колективах на співробітників

6. **Мельник Богдан Михайлович** – здобувач освітнього ступеня магістр спеціальності «Менеджмент організацій і адміністрування» Львівського державного університету внутрішніх справ.
Організація як складна система управління
7. **Москалець Віктор Петрович** – завідувач кафедри теоретичної та клінічної психології Прикарпатського Національного університету, доктор психологічних наук, професор.
Релігійна віра як антисуїцидальний чинник
8. **Олійник Алла Вікторівна** – старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка», кандидат психологічних наук. E-mail: olijnik_alla@ukr.net
Релігійна віра як антисуїцидальний чинник
Чинники суїцидальності у середовищі студентства
9. **Поліщук Валерій Миколайович** – професор кафедри теоретичної і практичної психології Національного Університету «Львівська політехніка», д-р психол. наук, професор. E-mail: swetlana.a.polishchuk@gmail.com
Лев Семенович Виготський про віковий кризовий розвиток особистості
10. **Поліщук Світлана Анатоліївна** – доцент кафедри теоретичної і практичної психології Національного Університету «Львівська політехніка», кандидат психологічних наук, доцент. E-mail: swetlana.a.polishchuk@gmail.com
Вплив концентрації та стійкості уваги на вольовий розвиток особистості у молодшому шкільному віці (емпіричний зріз)
11. **Piecuch Teresa (П'єчух Тереза)** – doktor hab., katedra przedsiębiorczości, Zarządzania i Ekoinnowacyjności, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska (Факультет менеджменту, Жешівська політехніка, Польща). E-mail: tpiecuch@prz.edu.pl
Ocena trafności i rzetelności metodologii "Siła kultury organizacyjnej" w diagnozowaniu cech zarządzania zespołem
Badanie psychologicznego wpływu kultury organizacyjnej na zachowania osób współpracujących w zespołach

12. **Рутар Степан Михайлович** – завідувач кафедрою суспільних та природничих дисциплін Львівського інституту медсестринства та лабораторної медицини ім. А.Крупинського, кандидат філософських наук.
Чи спроможне громадянське суспільство перемогти олігархію в Україні?
13. **Сватюк Оксана Робертівна** – доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ, кандидат економічних наук, Ph.D candidate of economic sciences, associated professor, Professor of Management.
Організація як складна система управління
14. **Сокол Артем** – практичний психолог Глухівського дошкільного навчального закладу (ясла-садок) «Зірочка» Глухівської міської ради Сумської області. E-mail: sokolartemko@gmail.com
Інтелектуальна готовність та адаптація дітей старшого дошкільного віку до навчання в школі
15. **Szczygiel Elżbieta**, PhD doktor (Associate professor at Rzeszów School of Management) Stowarzyszenie «Centrum Wspierania Edukacji i Przedsiębiorczości», Sekcja Analiz Społeczno-ekonomicznych, Politechnika Rzeszowska (Жешівська політехніка, Польща). E-mail: elzbieta.szczygiel@gamil.com
Badanie psychologicznego wpływu kultury organizacyjnej na zachowania osób współpracujących w zespołach
16. **Chudy-Laskowska Katarzyna**, doktor, Wydział Zarządzania, Katedra Metod Ilościowych, Politechnika Rzeszowska (Факультет менеджменту, Жешівська політехніка, Польща). E-mail: kacha877@prz.edu.pl
Badanie psychologicznego wpływu kultury organizacyjnej na zachowania osób współpracujących w zespołach

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Психологічні виміри культури, економіки, управління:
науковий журнал

Psychological Dimensions of Culture, Economics, Management:
Science Journal

Випуск XII

Керівник проекту, відповідальний редактор
О.М. Лозинський.

Ідея проекту, макет, комп'ютерна верстка,
дизайн обкладинки, підготовка до друку
ГО «Львівський аналітичний дім».
Ідентифікаційний код 34167033

Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи:
серія АОО №760926

Для листування E-mail: lviv-forum@ukr.net

Підписано до друку 10.06.2018 р. Формат 60x84/16.
Папір друк. Друк на ксероксі. Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 8,87. Тираж 100.

Друк ФОП Гуменецький М.В.
81630, Львівська обл. Миколаївський р-н, с. Гонятичі, вул. Польова, 10.
Свідоцтво фізичної особи-підприємця: № 083613 від. 18. 08. 2008 р.